

01

Roald Gjelsten

Fremmede ubåter i norske fjorder

Realitet eller myte?

INSTITUTT FOR FORSVARSSTUDIER

Skippergata 17c, 0152 Oslo, Norge

Institutt for forsvarsstudier (IFS) er en del av Forsvares høyskole (FHS). Som faglig uavhengig høyskole utøver FHS sin virksomhet i overensstemmelse med anerkjente vitenskapelige, pedagogiske og etiske prinsipper (jf. Lov om universiteter og høyskoler § 1-5).

Direktør: Professor Sven G. Holtsmark

Oslo Files on Defence and Security tar sikte på å være et fleksibelt forum for studier innenfor instituttets arbeidsområder. Alle synspunkter, vurderinger og konklusjoner som fremkommer i denne publikasjonen, står for forfatteren(e)s egen regning.

Redaktør: Anna Therese Klingstedt

NORWEGIAN INSTITUTE FOR DEFENCE STUDIES (IFS)

Skippergata 17c, 0152 Oslo, Norway

The Norwegian Institute for Defence Studies (IFS) is a part of the Norwegian Defence University College (FHS). As an independent university college, FHS conducts its professional activities in accordance with recognised scientific, pedagogical and ethical principles (pursuant to the Act pertaining to Universities and University Colleges, section 1-5).

Director: Professor Sven G. Holtsmark

Oslo Files on Defence and Security aims to provide a flexible forum for studies within the fields of activity of the Norwegian Institute for Defence Studies. All views, assessments and conclusions which appear in this publication are the author's own.

Editor: Anna Therese Klingstedt

Roald Gjelsten

Fremmede ubåter i norske fjorder

Realitet eller myte?

FORFATTEREN

Roald Gjelsten er pensjonert kommandør og forsker tilknyttet IFS. Han har sin utdanning fra Sjøkrigsskolens operative linje 1963-67 og en Master of Science i operasjonsanalyse fra US Naval Postgraduate School 1978. Han har vært elev ved Sjøforsvarets stabsskole 1981-82, Nato Defence College i Roma 1991 og Forsvarets høyskole, totalforsvarskurset, 1996. Gjelsten var militærstipendiat ved Norsk utenrikspolitisk institutt 1985-86 og hadde et engasjement ved Försvarshögskolan i Stockholm 2004-05. Han har gjort sjøtjeneste hovedsakelig på fregatter og korvetter og har vært skipssjef korvett og sjef Sjøforsvarets skoleskvadron.

ENGLISH SUMMARY

The purpose of this study has been to utilise the available source material to analyse the circumstances surrounding reported observations of unidentified underwater objects in Norwegian territorial waters. The aim has been to investigate the likelihood that they were unknown, foreign submarines. The period covered ranges from 1960 to 1990 with a few glances at the years before and after.

Initially, the study presents an overview of which nations could have the motive, the capacity and an operational pattern of sailing their submarines to qualify as potential intruders. Next, the parameters of the unique environmental water properties that exist in Norwegian fiords are explained. Even when hunted by surface units equipped with hull mounted sonars, the conditions favour a submerged perpetrator in most circumstances.

The study concludes that there is little doubt that foreign submarines have operated in Norwegian territorial waters without prior clearance from proper authorities. Since the usual way submarines operate in such circumstances is to be present, but silent and hidden, it is impossible to calculate the frequency of intrusions. Probably, the number of sightings reported represented only the tip of an iceberg. Furthermore, the analysis indicate that the majority of the submarines that violated Norwegian sovereignty in the period between 1960 and 1990 most likely were conventional submarines of Soviet origin. On the other hand, in some cases the evidence pointed to one of the Western sea powers as the possible home state of the intruder. Hence, it cannot be excluded that allied navies occasionally operated submarines in the fiords without permission. It is also a fact that very few documents have been declassified and only a minimum of sources have been available to shed light on and increase the insight into the matters treated in this study.

What is common to all the countries capable of sending submarines to penetrate Norwegian fiords submerged, is the secrecy and sensitivity that still characterise this field.

INSTITUTT FOR FORSVARSSTUDIER Norwegian Institute for Defence Studies

ISSN 1504-6753

© Norwegian Institute for Defence Studies info@ifs.mil.no – ifs.forsvaret.no

Innhold

FORORD	5
INNLEDNING	7
PÅ JAKT ETTER FREMMED UBÅT	7
UBÅTRAPPORTER	8
FREMMED UBÅTAKTIVITET – ET VANSKELIG TEMA	8
KILDEBRUK OG OPPBYGGING	10
MULIGE KRENKERE OG DERES MOTIVER	13
HVEM HADDE KAPASITET?	14
MULIGE KANDIDATER	15
SOVJETUNIONEN	18
ALLIERTE STORMAKTER	25
UBÅTJAKT I NORSKE KYSTFARVANN	33
SØK ETTER UBÅT	33
LYDFORPLANTING	36
KLASSIFISERING AV UKJENTE UBÅTKONTAKTER	41
KLASSIFISERINGSSYSTEM	43
SIKKER UBÅT	44
SANNSYNLIG UBÅT	44
MULIG UBÅT OG IKKE UBÅT	46

OBSERVASJONER AV UBÅTER	49
MELDINGER OM UKJENT UBÅT	49
KYSTBEFOLKNINGENS RAPPORTER	52
SIKRE UBÅTER ELLER FARGERIKE MYTER?	59
OFOTEN OG ANDFJORDEN 1970	59
HARDANGERFJORDEN 1970	63
SOGNEFJORDEN 1972	67
TØFFERE LINJE I SUNNHORDLAND 1983	74
KRENKELSER AV FREMMEDE UBÅTER – EN REALITET	77
MOTIVER FOR SKJULT UBÅTAKTIVITET	77
FREMMEDE UBÅTER I NORSK TERRITORIALFARVANN	80
HVEM HAR STÅTT BAK KRENKINGENE?	83
KONKLUSJONER	85
NOTER	86
KILDER	87

Forord

Forhold knyttet til antatt fremmed undervannsaktivitet i norske fjorder og kystfarvann fikk relativt fyldig omtale i verket *Sjøforsvaret i krig og fred. Langs kysten og på havet gjennom 200 år*, der jeg skrev del tre, 1960–2008: *Fra invasjonforsvar til ressursforvaltning og fredsoperasjoner*. Kildematerialet *Sjøforsvarshistorien* bygde på er også startpunktet for denne studien. I tiden etter at arbeidet med dette verket ble avsluttet, har det kommet ut en del sekundærlitteratur som både har presentert ny kunnskap og interessante analyser på feltet. På den annen side har det vært frigitt få nyttige primærkilder. Søk i britiske og amerikanske arkiver med omfattende assistanse av bibliotekarer både fra Forsvarets høyskole og US Naval War College ga således få treff av relevans for studien. Imidlertid har forskeren Sébastien Miraglia ved Institutt for forsvarsstudier bidratt med nyttige tilleggskilder fra The National Security Archives i Washington D.C. og fra et fransk tidsskrift, bidrag jeg er dypt takknemlig for.

Jeg vil videre takke Institutt for forsvarsstudier for støtten til å gjennomføre denne studien. Mer spesifikt går takken til de to kommentatorene instituttet pekte ut, Magnus Petersson og Jo Gade, som ga raske og konstruktive tilbakemeldinger til de ulike manuskriptene etter hvert som disse ble lagt frem, samt til det ferdige manuskriptet. Jeg takker også Tor J. Melien for nyttige innspill og Gullow Gjeseth, Tom Kristiansen, Rolf Hobson og Lene Ekhaugen for gjennomlesning og kvalitetssikring av det endelige forslaget til studie. Hobson har også hjulpet meg med utformingen av sammendraget på engelsk. Videre takker jeg redaktøren, Therese Klingstedt, for hennes relevante spørsmål og observasjoner som har bidratt til å klargjøre teksten. Takk også til Bengt Gustafsson for hans tillatelse til å benytte en kartillustrasjon fra hans bok *Sanningen om ubåtsfrågan: Ett försök till analys*, og til Rolf Tamnes for gjenbruken av tabellen over mulige og sannsynlige ubåtkrenkelser fra hans bok *Oljealder*, bind fem av verket *Norsk utenrikspolitikk historie*. Videre takker jeg Sverre Mo som tilpasset disse illustrasjonene og kartsjissene for bruk i studien.

I tillegg vil jeg rette en varm takk til dem som, foruten Sébastien, har støttet meg i arbeidet med å identifisere mulige nye kilder. Takken går spesielt til Hege Undem Store, Silje Skogheim og Nina Eskild ved Forsvarets høgscoles bibliotek som søkte både i norske og utenlandske arkiver. Videre til Tammy L. Kirk, den gang referansebibliotekar ved biblioteket til US Naval War College. Hun gjennomførte omfattende søk i nasjonale forsvarsarkiver som viste at lite var nedgradert eller frigitt på dette feltet i USA. En særlig takk går også til min klassekamerat fra Naval Postgraduate School, pensjonert kommandør i US Navy, Thomas Williams jr., som satte meg i kontakt med Tammy. Også denne gang har det vært en glede å samarbeide med Forsvarets overkommandos bortsettingsarkiv. Jeg takker Tine Susanne Venli og Per Sollien for all velvillig assistanse.

Jeg ønsker videre å trekke fram at siden hoveddelen av kildematerialet jeg har brukt ble samlet inn tidligere, står jeg også i denne omgangen i takknemlighetsgjeld til en rekke personer som bidro med stoff til *Sjøforsvaret i krig og fred*. De blir ikke nevnt ved navn her. Jeg viser til kildeoversikten bak i denne studien og til side 537 i historieverket der jeg den gang takket bidragsyterne.

Helt til slutt: På grunn av temaets spesielle karakter finner jeg det naturlig å påpeke at alle påstander, avveininger, vurderinger og synspunkter som fremkommer i denne studien, er mine og mitt ansvar alene.

Oslo, desember 2012

Roald Gjelsten

Innledning

PÅ JAKT ETTER FREMMED UBÅT

Søndag 12. november 1972 lå 2. fregattdivisjon, som besto av KNM *Trondheim* og KNM *Narvik*, til kai ved Marinens hovedbase, Haakonssvern orlogsstasjon (HOS) utenfor Bergen. Fartøyene hadde fått nye mannskaper om bord og nettopp fullført den første sjøuken av oppøvningsperioden med fire dagers seilas. Divisjonssjefen, kommandørkaptein Bjarne Grimstvedt, som også var skipssjef på KNM *Trondheim*, satt kl. 15.15 sammen med fartøyets nestkommanderende i sjefens lugar og drøftet neste ukes program, da telefonen ringte. Det var vakt sjefen ved Vestlandet sjøforsvarsdistrikt som ba divisjonssjefen komme til operasjonssenteret for å snakke med kommandøren for sjøstridskreftene i Sør-Norge (Komsjøsør) på sikkert, gradert samband. Kommandørkapteinen antok at noe spesielt var på gang og ba nestkommanderende vente om bord til han var tilbake.

Det var kommet inn melding om observasjon av ukjent ubåt ved Vangnesnes i Sognefjorden, og admiralen hadde besluttet å iverksette søk. Da Grimstvedt kom tilbake, ble landlov øyeblikkelig stanset, og han ga ordre om å gjøre klar til gange. Alt befall, og så langt mulig besetningsmedlemmer for øvrig, ble kontaktet på telefon og tilbakekalt til fartøyene. Klokkene 17.30 hadde KNM *Trondheim* dampen oppe på begge kjelene og var klar til å seile. Ti minutter seinere var storparten av besetningen og nøkkelpersonnelet kommet om bord, og fartøyet kastet loss. Seilassen gikk nordover gjennom Vatløstraumen og Hjeltefjorden med KNM *Narvik* i kjølvannet noen minutter etter. Fregattene fulgte leia mot Sognefjorden, med en fart på 25 knop.

Den mest omfattende jakten på en fremmed ubåt i norsk territorialfarvann under den kalde krigen var i gang (Grimstvedt 2005).

UBÅTRAPPORTER

Sjøforsvaret mottok rapporter om observasjoner av ubåter helt fra krigens slutt. Observatørene kontaktet enten sjømilitære myndigheter direkte eller meldte fra gjennom lensmannsetaten eller politiet for øvrig. Fram til siste halvdel av 1960-årene, da antallet innmeldte rapporter økte markant, var både oppfølgingen og registreringen av slike meldinger ofte tilfeldig. I tillegg kunne beskrivelsene av hendelser som ble loggført mangle vesentlige opplysninger for vurderingen om en iakttakelse var en ubåt eller ikke. Ufullstendig og mangelfullt faktagrunnlag svekket muligheten for i ettertid å utarbeide pålitelig statistikk over slike observasjoner, men situasjonen bedret seg fra slutten av 1960-tallet. Fra da av ble faste rutiner innført for å håndtere meldinger om slike hendelser. Dessverre ble en mangel ved rutinene videreført, som førte til at dette arkivmaterialet som helhet har én stor svakhet: Fortsatt ble innrapporterte observasjoner av kjente egne og allierte ubåter sjelden registrert. En grundigere dokumentasjon av slike meldinger kunne ha gitt et bedre utgangspunkt for å vurdere den generelle troverdigheten av kystbefolkningens rapporter. Rapportene er derfor – som vi senere skal se – en omstridt, men likevel avgjørende, kilde til å bedømme sannsynligheten for og omfanget av krenkelser.

På bakgrunn av det tilgjengelige materialet er det derfor ikke grunnlag for å angi et eksakt tall for hvor mange meldinger om observasjoner av ubåt i norsk territorialfarvann de sjømilitære myndigheter har mottatt i perioden etter annen verdenskrig. Jeg nevner likevel én kilde, etterretningsoffiseren Fred O. Nilsen, som i innledningen til en studie i 1995 angir at Forsvarskommando Nord-Norge i etterkrigstiden har “registrert nærmere 500 meldinger om observasjoner av ubåtliggende objekter” (1995, 7). Jeg vil i dette arbeidet i hovedsak basere meg på ulike oversikter som dekker lengre eller kortere perioder. Jeg legger til grunn at meldingene som er registrert i de forskjellige tidsbolkene, belyser størrelsesordenen av innrapporterte observasjoner av uidentifiserte, antatte ubåter. Jeg vil videre benytte den statistikk over rapporter om og klassifisering av hendelser med ukjente ubåter i det arkivmaterialet jeg har fått tilgang til, samt oversikter som andre forskere og analytikere har utarbeidet.

FREMMEDE UBÅTAKTIVITET – ET VANSKELIG TEMA

Til tross for at kystbefolkningen og sjøfarende på norskekysten således i hele etterkrigstiden rapporterte om observasjoner av ubåter, fikk aldri den norske offentligheten noe håndfast bevis for slik tilstedeværelse. Dette til forskjell fra svenskene som i oktober 1981 fikk sin “Whiskey on the Rocks” i skjærgården utenfor marinebasen i Karlskrona, da en sovjetisk ubåt av Whiskey-klassen gikk på grunn. Likevel viser avgradert arkivmateriale at norske myndigheter i 1970, etter å ha vurdert sakenes fakta, konkluderte med at fremmede ubåter ved tre ulike anledninger krenket norsk territorialfarvann dette året. Selv om de formelle kriteriene for å klassifisere observasjonene som *sikker ubåt* kun ble oppfylt i et av tilfellene, var de samlede indisiene så troverdige også i de to andre hen-

delsene at de totalt sett ga samme slutning. Disse konklusjonene forble imidlertid hemmelige og dermed ukjente utenfor kretsen av innvidde så lenge den kalde krigen varte. Materialet ble for øvrig først avgradert i årene etter 2006 i forbindelse med utarbeidelsen av verket *Sjøforsvaret i krig og fred* (Terjesen, Kristiansen & Gjelsten 2010). I den mye omtalte operasjonen i Sognefjorden i 1972, som jeg beskrev opptakten til ovenfor, slo forsvarssjefen selv fast at det var sikker ubåt, en vurdering som var, og har forblitt, omstridt blant mange av de involverte i operasjonen.

Selv om søket i Sognefjorden 1972 og senere i Sunnhordland i 1983 vakte stor oppmerksomhet, også internasjonalt, fikk jakten på ukjente ubåter ikke særlig stor politisk betydning i Norge. Disse operasjonene inngikk som en del av den kalde krigens konfliktmønster. De norske reaksjonene på ubåtobservasjonene var i prinsippet de samme som når et skip fra østblokken ankret ulovlig i innaskjærs farvann eller foretok andre aktiviteter i strid med reglene for uskyldig gjennomfart. De militære myndigheter igangsatte rutinemessig søk etter ukjent ubåt eller gjennomførte andre synlige tiltak. Formålet var for det første å vise lokalt at de tok meldingene på alvor, for det andre å markere suverenitet og for det tredje å sende et signal til de statene som sto bak eventuelle krenkelser om at inntrengningen var oppdaget.

I Sverige derimot fikk tilsvarende ubåtrapporter og operasjoner knyttet til disse i første halvdel av 1980-tallet, store politiske konsekvenser – ikke minst for forholdet til Sovjetunionen. Sveriges politiske stilling som alliansefri stat i fred og nøytral i krig bidro trolig i betydelig grad til at hendelsene fikk slike sikkerhetspolitiske dimensjoner, Sveriges evne til å ivareta sin nøytralitet ble trukket i tvil. I tillegg utviklet ubåtepisodene seg til å bli et innenrikspolisk traume. Ikke mindre enn tre offentlige kommisjoner har utredet saksforholdene, den siste så sent som etter tusenårsskiftet. En rekke bøker er dessuten skrevet om temaet, der spørsmålet om ubåtene var sovjetiske eller kom fra Nato-land ble et sentralt stridstema på slutten av 1990-tallet. Ikke minst forskeren Ola Tunanders bøker og studier, der han argumenterte for at inntrengerne kunne ha vestlig opprinnelse, bidro til at mange grep til pennen for å ta til motmæle (Tunander 2001, 2004 og 2007). Disse stridighetene bidro til å gi den svenske debatten meget høy temperatur, noe som fortsatt kan være tilfelle, selv om det nå er rundt 30 år siden hendelsene skjedde.

I den norske debatten har spesielt Sognefjord-affæren hatt en tendens til relativt hyppig å dukke opp i offentligheten. En hovedbidragsyter har vært skribenten Bjørn Bratbak. Han har behandlet både jakt på uidentifiserte ubåter i norsk territorialfarvann generelt og redegjort for sitt syn på Sognefjordoperasjonen spesielt. Hans utrettelige innsats gjennom en omfattende rekke av intervjuer og studier har resultert i et stort antall artikler i årbøker, tidsskrifter og særtrykk. Hans utgangspunkt har vært at fremmede ubåter ikke opererte uhjemlet i norske fjorder. Gjennom bruk av ord som myter, vrangforestillinger og hjernevask, riktignok med spørsmålsteget bak, har han framholdt at observasjonene og rapportene bygde på mytedannelse (Bratbak 1995a, 1995b, 1995c, 2000 og 2010).

Andre som har skrevet om Sognefjorden, har lagt vekt på at observatørene som rap-

porterte i 1972, fortsatt er sikre på at det var en ubåt de så. Noen journalister har dessuten tolket frigitt materiale som at ubåten slapp ut av fjorden ved et mistak, eller den ble sluppet ut med overlegg. Aftenposten hadde så sent som høsten 2010 en lengre redegjørelse om saken over to helsider. Artikkelen, som bygde på avgraderte arkivdokumenter, ga for øvrig etter denne forfatters vurdering en både balansert og nøktern framstilling av operasjonen (Magnus 2010,14).

Dette er eksempler på at debatten om jakten på ukjente ubåter i norske og svenske kystfarvann ikke bare er karakterisert av tidvis høyt engasjement og sterk språkbruk, men er et tema som har mange fasetter og berører mange aktører og interesser. Derfor har militære myndigheter ofte ønsket å begrense den offentlige omtalen av slike observasjoner så langt de har maktet. Dette kan i kombinasjon med hemmeligholdet knyttet til disse hendelsene ha bidratt til å forsterke rykter og myter – og i noen tilfeller kanskje også til å skape nye. I vurderingen av det som foreligger av muntlig og dokumentert informasjon om mulig ubåttaktivitet under den kalde krigen, vil denne studien søke å belyse og drøfte følgende problemstillinger:

- Hva kan motivene ha vært for skjult, uhjemlet ubåttaktivitet i norsk territorialfarvann?
- Hvor sannsynlig er det at fremmede, uidentifiserte ubåter opererte i norske fjorder?
- Hvem kan tenkes å stå bak slik aktivitet?

KILDEBRUK OG OPPBYGGING

Kildene jeg har benyttet kan inndeles i tre hovedkategorier:

1. Avgraderte arkivdokumenter,
2. muntlige og skriftlige innspill gjennom intervjuer, samtaler og upubliserte nedtegnelser i form av PMer, notater og erindringer fra ulike aktører,
3. bøker, fagartikler og debattinnlegg i tidsskrifter og aviser, samt tv-program.

Mange av de avgraderte arkivdokumentene og aktørbidragene er presentert i kildeoversikten til *Sjøforsvaret i krig og fred* (Terjesen, Kristiansen & Gjelsten 2010). Noen nye dokumenter har kommet til, men arbeidet med å framskaffe og få bredere tilgang til mer arkivmateriale har vært vanskelig. Slike henvendelser har vist at dette temaet fortsatt er et meget følsomt felt i de mest interessante landene i denne sammenhengen. Det kan ha forbindelse med at aktiviteter som inngår i dette fagområdet fortsatt er svært aktuelle. Sentrale mariners satsing på maktprojeksjon og spesialstyrker etter den kalde krigens slutt kan være en grunn til hemmeligholdet. Ubåter som plattform for å sette inn marinejegere på fremmed kyst, er en kapasitet som med stor sannsynlighet vil være høyaktuell i slike operasjoner også i framtiden. Det kan forklare noe av sensitiviteten. Uansett hva årsaken er, har søk etter nye kilder gitt beskjedne resultater. Likevel mener jeg at sys-

tematisk bruk og analyse av de innsamlede faktaopplysningene og den øvrige informasjon jeg har skaffet fram, samt den kunnskapen nye sekundærkilder som general Bengt Gustafssons bok *Sanningen om ubåtsfrågan* (2010) presenterer, samlet kan gi innsikt og basis for å trekke begrunnede slutninger om fremmed ubåttaktivitet i norske fjorder.

Formålet mitt er ikke å gå inn i den mangslungne, og til tider opphetede, debatten på dette området. Jeg tar således ikke sikte på verken systematisk å forsvare eller imøtegå det ene eller andre av de ulike synene som har blitt forfektet. Heller ikke er hensikten å foreta noen samlet, overordnet sikkerhetspolitisk analyse. Jeg skal presentere et grunnlag for å kunne trekke slutninger om sannsynligheten for fremmed undervannsaktivitet i norske kystfarvann og avgrensere således studien til hovedsakelig å omhandle norske forhold. Samtidig trekker jeg paralleller til og veksler på svenske hendelser og vurderinger, der det framstår som naturlig og relevant. Tidsmessig ligger tyngdepunktet i framstillingen i den kalde krigens slutfase fra 1960 til 1990, men også historiske perspektiver og hendelser i perioden etter Murens fall i 1989 vil i begrenset omfang bli trukket inn.

Jeg vil starte med å vurdere mulige motiver aktører med kapasitet til å operere i norske innaskjærs farvann kan ha hatt for å gjennomføre slike operasjoner. Deretter vil jeg redegjøre for forhold som gjorde det krevende både å igangsette søk og i neste omgang å finne en ukjent, neddykket ubåt de gangene slike operasjoner ble gjennomført. Jeg vil også som del av dette problemkomplekset belyse ulike faktorer som kan influere på sonarforholdene. Miljøet som påvirker mulighetene for lydforplantning, kan på den ene siden være avgjørende for en ubåts muligheter for å holde seg skjult. På den andre siden kan operasjonsforholdene i fjordfarvann ikke sjelden gjøre det tilnærmet umulig for et overflatefartøy med skrogmontert sonar å oppdage en ubåt som utnytter vannmassen til sin fordel.

Jeg vil videre presentere systemet for klassifisering av uidentifiserte ubåter og gjennomgå ulike faktorer som kan innvirke på bedømmelsen av en slik hendelse. Deretter vil jeg på generelt grunnlag belyse og drøfte forskjellige forhold ved vurderinger av observasjoner og meldinger om ubåt. Et sentralt tema vil være troverdigheten av innkomne meldinger. Dessuten vil jeg, for mer konkret å belyse bredden og kompleksiteten i søkeoperasjoner og klassifisering av innkomne observasjoner, gå igjennom og analysere et antall utvalgte meldinger som i ettertid ble bedømt å være *sikker* eller *sannsynlig ubåt*. Jeg avslutter med å presentere et sett med vurderinger og slutninger i form av en oppsummering.

Mulige krenkere og deres motiver

Evnen til å kunne operere i skjul er selve hovedideen bak ubåten. De første årene, fram til et godt stykke ut i første verdenskrig, seilte ubåtene i overflatestilling storparten av tiden de var i sjøen. Enkelt sagt var ubåter den gang fartøyer som dykket i kortere perioder for å kunne angripe et mål uoppdaget eller for å skjule seg for en angriper. Nye teknologiske framskritt gjorde imidlertid at oppholdene under overflaten etter hvert kunne bli lengre. Under annen verdenskrig fungerte den dieselelektriske framdriften så godt at ubåter på tokt kunne gå neddykket storparten av tiden. Når en ubåt opererte på denne måten, ble propellen(e) drevet av generatorer som gikk på elektrisk strøm fra fartøyets batterier. For å ivareta utholdenheten neddykket når et fartøy var på patrulje, var det nødvendig å sikre tilstrekkelig batterikapasitet, noe som forutsatte jevnlig lading. Etter at snorkelmasten ble innført, var det ikke lenger påkrevet å dykke opp til overflaten for å tilføre dieselmotorene nok luft og bli kvitt eksos. Ladingen av batteriene kunne foregå på periskopdybde med snorkelmasten ute. Ubåtene hadde blitt amfibier – “dykkende” farkoster.

Når en ubåt dykker, foregår den videre seilassen uten mulighet for visuell observasjon så lenge fartøyet eller dets master ikke bryter overflaten eller kan ses fra luften. Denne egenskapen bidrar til at ubåter selv i moderne krig kan oppholde seg i farvann der motstanderen har luftkontroll. Krigsskip på overflaten vil i slike situasjoner utsette seg for overhengende fare for å bli angrepet og senket av fly. Det at ubåter kan skjule seg i vannmassene, peker i retning av at krenkerne kun unntaksvis blir sett dersom de opptrer forsiktig i kystfarvannene. Under normale forhold kan det bety at kun et fåtall av inntrengere blir observert og enda færre rapportert. Logisk sett tilsier det at de rapporterte observasjonene trolig kun representerer toppen av isfjellet, forutsatt at ubåten ønsker å operere i løynd.

I vurderingen av mulige motiver vil jeg bruke dokumenterte kjensgjerninger, herunder de relevante faktaopplysningene som jeg har tilgang på. Noen er historiske ek-

sempler som for eksempel forteller hvilke nasjoner som seilte med ubåter i norske kystfarvann under andre verdenskrig. Andre er et lite antall senere episoder der krenkerens nasjonalitet kom fram, og formålet med aktiviteten trolig ble avdekket. Jeg vil i noen grad også trekke inn enkelthendelser jeg har blitt fortalt, men som ikke lar seg etterprøve eller dokumentere på annen måte. I enkelte tilfeller blir det indikert nasjonalitet, men jeg vil være forsiktig med tillegge disse eksemplene for stor vekt. Hensikten er å peke på at det *kan* være grunnlag for ulike tolkninger: På den ene siden finnes det forklaringer som – gitt de aktuelle omstendighetene – det ikke er logisk uten videre å avskrive eller helt avvise. På den andre siden er heller ikke de kjensgjerningene som framkommer tilstrekkelige til å fastslå utvetydig hva som skjedde. Jeg vil således ved hjelp av den tilgjengelige informasjonen, så langt råd er, prøve å identifisere den eller de statene som eventuelt kunne stå bak uautoriserte eller hemmeligholdte inntrengninger under vann på norskekysten, men som ble oppdaget og rapportert. I noen tilfeller kan slike anløp av ubåter i territorialfarvannet ha vært godkjent av norske myndigheter, for eksempel i forbindelse med Nato-øvelser. Dersom det av ulike årsaker var ment at slik deltakelse eller innsettingsmåten skulle holdes skjult, skjedde slik klarering ikke nødvendigvis alltid via de ordinære kanalene.

HVEM HADDE KAPASITET?

En vurdering av motivene til stater som eventuelt har sendt sine ubåter på oppdrag i norsk territorialfarvann, må så langt mulig basere seg på konkrete, faktiske forhold. Det er derfor naturlig å ta utgangspunkt i hvilke land som jevnlig opererte – og opererer – ubåter i farvannene som grenser opp mot norskekysten. Det er nøkternt sett kun disse landene som hadde – og har – kapasitet til, og dermed mulighet for, å gjennomføre inntrengninger i strid med norske retningslinjer for fremmede krigsskips adgang til norsk territorium. Dette innebærer at meldinger som kom – og kommer – inn om observasjoner av ukjente ubåter, med meget stor sannsynlighet innebar – eller tilsier – at krenkeren hørte eller hører hjemme i et av disse landene.

I norsk militærstrategisk og sikkerhetspolitisk analyse har det vært en sterk tradisjon for å tenke binært om dimensjonen konflikt – enten er det krig med våpenbruk, eller så er det fred. Det er ikke gitt at stormakter har de samme perspektivene. Mange av dem har tradisjon for å bruke militærmakten som et viktig politisk virkemiddel i sine relasjoner med andre stater gjennom hele konfliktspektret. De kan med andre ord oppfatte militære aksjoner som reelle, uansett hvor på konfliktspekteret forholdet til den andre staten befinner seg – de leker ikke krig. Siden alle tolker slike situasjoner gjennom egne kulturelle filtre, kan det bety at stormaktene selv under den kalde krigens rammer tilla krigsbegrepet stor vekt, uten at det ble løsnet skudd mot motstanderen.

Den kalde krigen utfoldet seg på mange måter og på mange plan, inkludert krigshandlinger via stedfortredere. Likevel opplevde nordmenn flest at det var fredstid, selv om mange fryktet at krig skulle bryte ut. Oppfatningen av at vi levde under fredsforhold

innebar også klare forventninger om at andre aktører skulle opptre etter de reglene som etter norsk syn gjaldt under slike vilkår. Stormaktene på sin side utkjempet kanskje, som påpekt ovenfor, den kalde krigen mer bokstavelig. Deres behov kunne derfor tilsi at de fra tid til annen tilsidesatte norske regler, for eksempel ved å operere neddykkede ubåter i norsk territorialfarvann (Børresen, Gjeseth & Tamnes 2004, 43–44).

MULIGE KANDIDATER

Første aktuelle kandidat var Sovjetunionen og, etter 1991, Russland. Både den mektige Nordflåten, med hovedbase i Murmansk-området, og Østersjøflåten disponerte fra 1960-årene et meget stort antall ubåter av ulike klasser. Enheter av disse typene opererte rutinemessig blant annet i Barentshavet, Norskehavet, Nordsjøen og Skagerrak, havområder som alle geografisk tangerer Norge. Den andre staten med slik evne var Storbritannia, som i denne regionen grovt sett seilte sine angrepsubåter i de samme farvannene som sovjeterne. Jeg har ikke funnet tilgjengelige opplysninger om hvor britiske strategiske ubåter var på patrulje. Kanskje fulgte britene et lignende mønster som USAs tilsvarende enheter? En tredje mulighet var således amerikanske Polaris-ubåter som i Øst-Atlanteren hadde Norskehavet som kjent patruljeområde, men muligens opererte de tidlig på 1960-tallet også i Barentshavet og Nordsjøen. Den fjerde kandidaten var Frankrike, som på tilsvarende måte baserte sin nasjonale kjernefysiske annenslagsevne på ballistiske missiler plassert på ubåter. Det er dokumentert at franske myndigheter i 1960 planla tre potensielle utskyttingsområder utenfor norskekysten – i Skagerrak, på Trøndelagskysten og øst av Varangerhalvøya (Bouireille 2010, 25). I tillegg opererte alle fire landene etter hvert angrepsubåter med reaktordrevet maskineri, blant annet til eskorte for å beskytte de strategiske enhetene når disse var på tokt.

Den femte som kunne være aktuell, var Nederland, som også opererte i nordlige farvann. Den sjette og siste var Vest-Tyskland, som hadde et større antall konvensjonelle ubåter med baser i Østersjøen og Nordsjøen. Fartøyene fra den sistnevnte skvadronen trente ofte i norske farvann, foruten at de tyske ubåtene deltok i Nato-øvelser sammen med norske marineenheter. Jeg ser således bort fra at våre naboland, Sverige og Danmark, som også hadde evne til å gjennomføre slike inntrengninger, opererte ulovlig i fjordene våre. Av historiske, politiske og strategiske årsaker er det heller ikke mye som taler for at nederlendere og tyskere hadde interesse av å sette seg i en situasjon der det kunne bli avslørt at de seilte uhjemlet med undervannsfarkoster i norsk territorialfarvann. Jeg anser sannsynligheten for at disse statene ville ta en slik risiko for å være så liten at jeg stryker dem av listen over aktuelle kandidater. Jeg vil følgelig ikke trekke disse marinene inn i de etterfølgende vurderingene.

På østlig side hadde vi Polen, som, i tillegg til Sovjetunionen, fra tid til annen opererte ubåter i nordsjøbassenget. Polske ubåter har blant annet vært satt i forbindelse med Sognefjorden i 1972, men Forsvarets overkommando fastslo at den mest aktuelle kandidaten for denne hendelsen ikke var polsk, men trolig en sovjetisk ubåt fra Østersjøflåten.

SOVJETISK BASTION OG OPERASJONSOMRÅDE FOR UBÅTER

I perioden 1960–87 hadde Sovjetunionen sannsynligvis som mål å opprette en maritim forsvarssone – en bastion – i Norskehavet ned til Nordsjøen. Sovjeterne forutsatte at Sverige forholdt seg nøytralt under et raskt gjennomført angrep på Norge, Danmark og øyene i det nordøstlige Atlanterhavet, et angrep som skulle sikre de nødvendige støttepunktene for å opprette sjøkontroll i farvannene som utgjorde bastionen.

På grunn av begrensninger i rekkevidden til de kjernefysiske rakettene som var om bord på ubåtene, planla franske myndigheter på sin side i 1960 å avfyre disse fra tre områder utenfor kysten av Norge. De utpekte posisjonene lå øst for Varangerhalvøya (A1), vest for Trøndelag (A2) og i Skagerrak (A3) (Gustafsson 2010, 310, Bouireille 2010, 25).

Det er selvsagt en mulighet for at polske ubåter kan ha seilt i norske fjorder, selv om jeg i materialet jeg har hatt tilgang på ikke har kommet over informasjon som indikerer eller sannsynliggjør at polske ubåter krenket norsk territorialfarvann under den kalde krigen. Jeg forutsetter at slike eventuelle inntrengninger skjedde i samarbeid med, og som en integrert del av, Østersjøflåtens operasjoner, noe som gjør at jeg i fortsettelsen ikke behandler Polen separat.

Strategiske ubåter med kjernefysisk framdriftsmaskineri og med ballistiske raketter (SSBN) som primærvåpen, er en mulig, men som vi skal se, ikke den mest sannsynlige typen inntrenger. Disse ubåtene utgjorde fra begynnelsen av 1960-tallet en viktig pilar i terrorbalansen mellom øst og vest og ivaretok muligheten for å gjengjelde et kjernefysisk angrep, noe som sikret supermaktens annenslagsevne. Når SSBNene var på patrulje prioriterte de å forbli uoppdaget. Sovjetiske strategiske ubåter trengte på 1960- og tidlig på 1970-tallet, da rekkeviddene på raketene var korte, ut i Atlanterhavet for å komme på "skuddhold" av det nordamerikanske kontinent. Senere, da rekkeviddene økte, foregikk toktene til de sovjetiske Delta- og Typhoon-klassene i Barentshavet, Polhavet og de nordlige delene av Norskehavet. Patruljeområdene sovjetmarinen benyttet for sine "boomers" (ubåter utstyrt med ballistiske missiler) lå dermed i god avstand fra norskekysten (Tamnes 1997, 33; Klevberg 2012, 346–347). Den sovjetiske Nordflåtens hovedoppgave ble å beskytte sine strategiske ubåter gjennom å etablere sikre patruljeområder, det såkalte *bastionkonseptet*. Jeg har ikke funnet holdepunkter for at sovjeterne under den kalde krigen deployerte strategiske ubåter med ballistiske raketter (SSBN) eller atomdrevne angrepsubåter (SSN) i norske fjorder. Det siste er likevel mer tenkelig enn det første.

Det har dessuten kommet fram fra flere kilder at amerikanerne la avgjørende vekt på å forhindre at deres "boomers" ble innestengt. Deres strategiske ubåter unngikk derfor å patruljere i lukkede farvann som Nordsjøen og Skagerrak. Behovet for eskorte av atomdrevne angrepsubåter (SSN) for å beskytte de strategiske ubåtene som ivaretok annenslagsevnen, peker også i retning av det er lite sannsynlig at disse geografisk trange, grunne og sterkt trafikkerte farvannene ble benyttet som deployeringsområder.

Dette står imidlertid delvis i motstrid til planene om deployering av Polaris-ubåtene som US Navy utredet i 1957. De nevnte farvannene, så vel som Adriaterhavet og de østre delene av Middelhavet med Egeerhavet, var inkludert i anbefalingene som den amerikanske marinesjefen la fram *for* de første SSBNene ble satt i operativ drift (CNO 1957, 5). Selv om amerikanerne foretrakk åpne farvann, kan en derfor ikke helt se bort fra at USA i årene rundt 1960, da rekkeviddene på missilene var korte, planla å benytte norske fjorder som posisjon for utskyting av raketter i krig. Det behøver imidlertid ikke å bety at SSBNene i denne perioden patruljerte for eksempel i Skagerrak, men at dette havstykke var en mulig opsjon for utskyting dersom situasjonen skulle kreve det.

Det som imidlertid er sannsynlig, er at atomubåtene, også de allierte strategiske som var på patrulje i Norskehavet, benyttet norskekysten til å kontrollere sin posisjon både på 1960- og deler av 1970-tallet. Før de nye, nøyaktige systemene basert på treghets- og

satellittnavigasjon kom i alminnelig bruk og gjorde dette unødvendig, framstår det som rimelig at allierte ubåter fra tid til annen brukte sjømerker på norskekysten til å få sikker posisjonsbestemmelse med optiske midler (Gundersen 1988).¹

Gjennomgangen ovenfor styrker antakelsen om at de strategiske ubåtene nok ikke var blant de potensielle inntrengerne i norske fjorder og innenskjærs farvann. Et lite spørsmålsteget hefter ved de franske, noe vi kommer tilbake til. De aller fleste kjensgjerninger peker mot at krenkerne med stor sannsynlighet var angrepsubåter, trolig hovedsakelig av konvensjonell type. Siden US Navy nesten utelukkende disponerte angrepsubåter med reaktorframdrift, tilsier dette at amerikanske ubåter i beskjeden grad er kandidater for hyppige, uhjemlede opphold i norsk territorialfarvann.

SOVJETUNIONEN

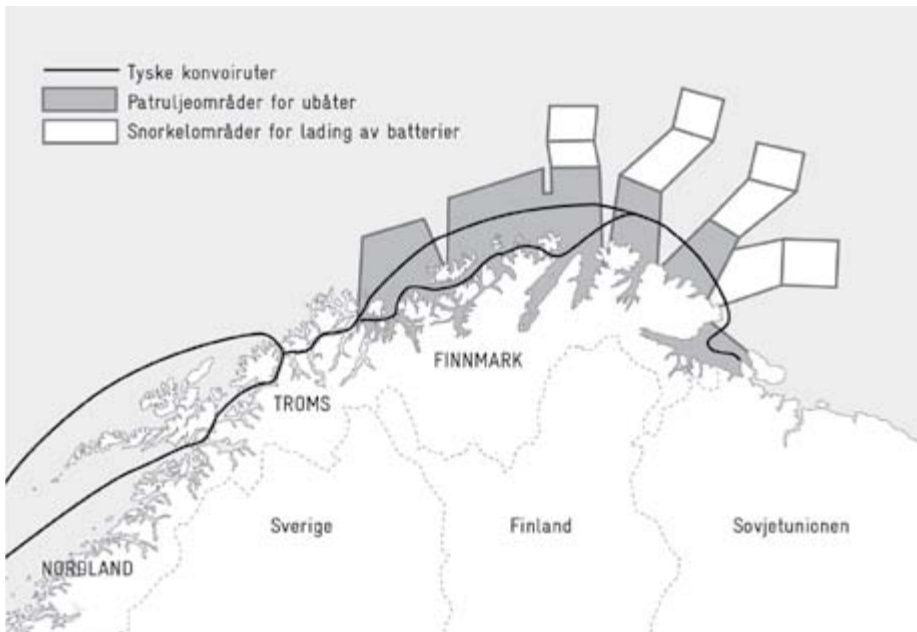
I årene fra 1960 til den kalde krigens slutt ble så å si alltid mistanke om fremmed ubåtaktivitet i norske kystfarvann rettet mot Sovjetunionen. Det var selvsagt helt naturlig under de rådende sikkerhetspolitiske forhold, der storkrig mellom Warszawa-pakten og Nato var den dominerende trusselen. I denne sammenhengen er det heller ikke vanskelig å tenke seg flere gode grunner for at sovjetiske ubåter opererte i norske fjorder. Historikeren Rolf Tamnes har således oppsummert de sovjetiske motivene på følgende måte: "Rent allment var operasjonene ledd i en større strategi for å oppnå framskutt sikring av basene på Kola og kontroll i Nord-Atlanteren. Mer konkret ønsket russerne å kartlegge norske havner og baser, de gjorde forberedelser til sabotasje og de bisto egne agenter." (Tamnes 1997, 41)

General Bengt Gustafsson støtter denne analysen i sin godt dokumenterte framstilling av sovjetiske operasjonsmål i det nordøstlige Atlanterhavet. Å etablere en maritim forsvarssone i Norskehavet ned til Nordsjøen var i tråd med sovjetisk bastionstenkning. Gustafsson tar utgangspunkt i et sitat fra Tamnes som påpeker at den sovjetiske forsvarslinje i 1973 hadde nådd GIUK-gapet (havområdene mellom Grønland, Island og nordlige deler av Storbritannia), og at mesteparten av Norge lå bak denne linjen (Tamnes 1991, 235). Forutsetningen for å få dette til var at støttepunkter ble opprettet på følgende steder: Lofoten, Vesterålen, Færøyene, Hebridene, Shetland, i området Bergen-Stavanger, øst- og vestkysten av Island, samt på østkysten av Grønland. En marinejeger som på midten av 1970-tallet tilhørte Østersjømarinens spetsnazstyrker, er kilde for framstillingen. Ifølge Gustafsson skrev denne offiseren i sine memoarer at støttepunktene var avmerket på avdelingens kart over hvilke kyststrekninger de skulle rekognosere for å forberede landstigninger. Gustafsson viser også til en norsk forsker som i 1990 redigerte en bok om sovjetiske spesialoperasjoner. I denne framkom det at Sovjetunionen trengte Svalbard, Jan Mayen, Island, Færøyene og Shetland til flybaser, stasjoner for elektronisk krigføring og varslingsanlegg, samt havner for ubåter og andre krigsskip (Amundsen 1990). Gustafsson finner også støtte i utsagnene den russiske operasjonsanalytiker professor Vitalij Tsygitsjko la fram på kaldkrigkonferansen som fant sted i Bodø i august

2007. Der nevnte han at en av opsjonene for å angripe Norge var et strategisk overfall nordfra med luftlandsettsstyrker og amfibieforband for å ta viktige områder på norskekysten etter mønster av det tyske angrepet i april 1940 (Gustafsson 305–313).

Jeg skal ikke gå inn på å vurdere realismen eller gjennomførbarheten til planene general Gustafsson gjør rede for, kun peke på at muligheten for å oppnå overraskelse og eventuell tidlig bruk av kjernevåpen fra sovjetisk side kunne ha vært avgjørende faktorer for suksess. Det som gjør dette interessant for spørsmålet om fremmed ubåtaktivitet i norske fjorder, er at tilstedeværelsen av et slikt planverk kan ha gitt grunnlag og hjemmel for slike skjulte operasjoner i tråd med Tamnes sin analyse som er gjengitt ovenfor.

SOVJETISKE UBÅTOPERASJONER I FINNMARK

Under annen verdenskrig gjennomførte sovjetiske ubåter vellykkede ubåtoperasjoner med utgangspunkt i fjordene i Finnmark som patroljeområder (Nilsen 1995, 9; Suggs 1986, 103).

Allerede på slutten av 1930-tallet prøvde sovjeterne ifølge etterretningsoffiser Fred O. Nilsen aktivt å verve norske agenter. Formålet var å kartlegge all trafikk av krigsskip langs kysten og å skaffe opplysninger om havnekapasitet, med angivelse av dybder og kaienes tilstand. Måten sovjeterne fra 1941 opererte sine ubåter i de nordnorske fjordene tyder på at de allerede da var "lommekjent". Nordflåten opprettet den gang patroljefelt på Finnmarkskysten, der fjordene inngikk i hele sin lengde. Snorkling foregikk i åpent

farvann i utpekte områder tilknyttet det enkelte patruljefeltet. De viktigste operasjonsområdene var Porsangerfjorden, Laksefjorden, Tanafjorden og Varangerfjorden. Sovjetiske ubåter var i tillegg aktive i Kongsfjord, Hammerfestområdet, Fugløysundet, Loppa, Kvænangen og Vestfjorden.

En viktig grunn til at de sovjetiske ubåtene opererte i fjordene, var at tyskerne i utstrakt grad benyttet indre farvann til å beskytte egne forsyninger som kom sjøveien. Både tyske og sovjetiske kilder viser at angrepene fra ubåter som opererte i fjordene, skapte store problemer for de tyske sjøtransportene. Nilsen siterer sjefen for den tyske Polarkysten som 26. desember 1941 skrev at "Fiendtlige ubåter fortsetter å trenge dypt inn i fjordene, nesten uten motstand, og de gjennomfører sine angrep neddykket og på overflaten, akkurat som de selv ønsker." (Nilsen 1995, 9)²

Videre benyttet sovjeterne under krigen ubåter til å sette inn maritime etterretningsgrupper. De satte inn flere titalls slike grupper, de fleste på norsk jord. Gruppene som besto av både nordmenn og russere, gikk i land med full utrustning og forsyninger for lang tids operasjoner. De samarbeidet med kjentfolk som mottok og støttet dem under hele krigen. Gruppene var under kommando av Nordflåten's etterretningsseksjon. Hovedoppdraget var å rapportere om de tyske skipsbevegelsene, noe som var av stor verdi for Nordflåten og senere i krigen også for de allierte konvoiene.

Operasjonene var vellykkede sett fra Nordflåten's og sovjetiske myndigheters side, og sannsynligvis ble denne typen aktiviteter derfor videreført og kompetansen opprettholdt og videreutviklet. Det synes også logisk at operasjonsområdet ble utvidet etter hvert som kapasiteten vokste og oppgavene endret seg. Under verdenskrigen var oppdraget å stoppe framføringen av tyske forsterkninger og forsyninger til Østfronten, fra 1960-årene ble det viktig å hindre Nato-landene i å unnsette Nord-Norge. Norske havner og flyplasser hadde under den kalde krigen potensielt stor strategisk tomteverdi som utgangspunkt både for sovjetiske og allierte operasjoner, ikke minst under en kamp om sjøherredømmet i Nordøst-Atlanteren (Tamnes 1991, 107).³

Det virker rimelig at Nordflåten satset på å opprettholde kunnskapen om å operere ubåter i norske fjorder. Slike inntrengninger kunne derfor også inngå som ledd i opplæringen av nye ubåtsjefer. Andre årsaker kunne være etterretningsoppdrag, forberedelse av krigshandlinger, å teste den norske beredskapen eller å etterforsyne, hente eller å sette i land nye agenter – med andre ord en fortsettelse av aktivitetene fra andre verdenskrig. Under rettssaken i 1967 mot agenten Selmer Nilsen, som hadde spionert i 20 år for GRU, Sovjetunionens militære etterretningstjeneste, kom det fram at sovjetiske ubåter ved enkelte høve ble benyttet til å opprettholde kontakten med ham. Flere svært troverdige rapporter om observasjon av ukjent ubåttaktivitet i Porsangerfjorden i august og i området Magerøysundet og Sværholthavet i september 1967, sannsynliggjør dessuten at ubåter fra Nordflåten fortsatt benyttet disse farvannene, som de kjente så godt fra krigen (ØKN 1968).

I tillegg til å utføre forskjellige kartleggingsoppdrag, kunne ubåtene ha andre oppgaver, som å undersøke om det foregikk allierte undervannsoperasjoner i norske farvann. Siden kun et fåtall enkelthendelser er avdekket, tyder lite på at allierte stater foretok slike deployeringer – i hvert fall ikke i større omfang. Imidlertid kan noen kilder indikere at sovjeterne tok slik virksomhet for gitt. Flere sovjetiske offiserer anga således i ulike artikler tidlig på 1960-tallet både Norskehavet, de norske fjordene og farvannene vest av Lofoten som patruljeområder for amerikanske Polaris-ubåter. Valget av Lofoten-området ble av en sovjetisk skribent forklart med at det var et egnet utgangspunkt for i krig å innta utskytingsposisjoner i fjordene innenfor (Moores & Widén 2007). Kanskje var antakelsen i tillegg til de korte rekkeviddene på vestlige, ballistiske raketter tidlig i 1960-årene, bygd på eller påvirket av at Sovjetmarinen selv planla å bruke norske innaskjærs farvann og fjorder som baseområder? Enkelte på norsk side mente tidlig på 1970-tallet at slike planer kunne være hovedforklaringen til at fremmede ubåter jevnlig foretok inntrengninger i norsk territorialfarvann.

Etter den omfattende, men resultatløse, søkeaksjonen i Sognefjorden høsten 1972, ga forsvarssjefen, general Herman F. Zeiner-Gundersen, kontreadmiral Tore Holthe et personlig, strengt hemmelig oppdrag. Hensikten var blant annet å belyse formålet med å operere fremmede ubåter i norske fjorder. Forsvarssjefen understreket at for å foreta riktige politiske vurderinger og handlinger var det nødvendig at “man er klar over hvilke hensikter/motiver som kan tenkes å ligge bak slike, og andre krenkelser av våre farvann og dermed betydningen av det”. Generalen ønsket å lære av “den siste [ubåtsak]” for å komme fram til “helt klare retningslinjer for handlinger på de forskjellige felt” (FSJ 1972).

Holthe benyttet tallmaterialet fra arkivene over observasjoner av uidentifiserte ubåter for perioden 1969–72 i vurderingene han foretok vinteren 1973 for å svare på forsvarssjefens oppdrag. I sin studie la han til grunn at det i denne tidsbolken hadde vært tre *sikre*, fire *sannsynlige* og 23 *mulige* ubåthendelser i norsk territorialfarvann. Admiralen tok ikke stilling til sannsynligheten av at det var ubåt i Sognefjorden siden analysearbeidet på det tidspunktet ennå ikke var avsluttet. Han syntes imidlertid ikke å ha vært i særlig tvil om at fremmede ubåter opererte i norske fjorder og kystfarvann. Ut fra generelle vurderinger av risiko anså han det for å være lite sannsynlig at fartøyene kom fra allierte land. Admiral Holthe konkluderte med at det overveiende sannsynlig dreide seg om sovjetisk aktivitet for å kartlegge de hydrografiske og oseanografiske forholdene i fjordene Nordflåten planla å operere ubåter fra i krig.

MULIGE SOVJETISKE MOTIV

Studien admiral Tore Holthe leverte forsvarssjefen som svar på hans oppdrag, identifiserte en rekke mulige sovjetiske motiver som admiralen analyserte og belyste muligheten for. Han drøftet grundig fakta og forhold ved ulike typer av krenkelser. Admiralen redegjorde i tillegg til ubåthendelsene både for episoder med fly og overflatefartøyer, sivile som militære.

Hvilke strategiske faktorer la så Holthe vekt på i 1973? Han påpekte for det første at moderne, atomdrevne ubåter kunne operere neddykket i lang tid og at rekkevidden på de strategiske raketter som kunne avfyres fra neddykket posisjon, om kort tid ville være mer enn 8000 km. For det andre fastslo admiralen at sovjetmarinens mer enn 400 ubåter, hvorav rundt 100 var reaktordrevne, i overveiende grad representerte Sovjetunionens strategiske slagkraft. For det tredje framhevet han at baseområdet til disposisjon var lite i forhold til størrelsen på Nordflåten, som den gang omfattet omtrent 700 enheter. For det fjerde understreket han at "Norges strategiske betydning for så vel øst som vest er meget stor". For Sovjetunionen innebar bruk av norsk territorium mulighet både for operasjoner fra norske flyplasser og utnyttelse av norske kystfarvann som framskutte ubåtbaser. Det ville redusere transittrutene, utvide tiden i operasjonsområdet og skape muligheter for mer offensive deployeringer i luften så vel som under vann. For det femte antok admiralen at alle identifiserte overtredelser var knyttet til østblokkland.

Om hensikter og motiver, anga Holthe at fremmede ubåters krenkelser av norsk territorium primært hadde "til hensikt å skaffe seg de opplysninger som er nødvendig for å vurdere om undervannsmiljøet egner seg for, i visse perioder, å spre og skjule sine ub'er og om man fra slike steder kan avfyre strategiske raketter mot mål i USA" (SJØSD 1973). Holthe framhevet i sin analyse at miljøet i norske fjorder både ga god beskyttelse mot å bli lokalisert og samtidig mulighet for å fastsette nøyaktig fyringsposisjon. Videre påpekte han at sonarforholdene i kystfarvannene generelt er kompliserte. Det krever derfor både relevant erfaring, kunnskap om farvannet og fortrolighet med vannmassens beskaffenhet dersom en ubåtsjef skal kunne operere trygt og utnytte forholdene til egen fordel. I dette inngår også kjennskap til bunnforholdene.

Admiralen vurderte i tillegg andre tenkelige motiver for å operere sovjetiske ubåter i norske fjorder, men avviste disse som for risikable i forhold til nytteverdien. Han vektla at det var mer enn 150 ubåter på Kola, noe som krevde spredning i krig. I tillegg ville det trolig seile flere ut fra Østersjøen før stridshandlinger fant sted, noe som økte behovet for alternative baser. Videre var admiralen på rett spor da han anga at Nordflåtens viktigste oppgave var å sikre Sovjetunionens annenslagsevne gjennom å forsvare de strategiske atomubåtene.⁴ Forberedelse

av en slik spredning kunne være en viktig nok grunn til å akseptere risikoen med å operere i norske fjorder i fredstid. Han utelukket imidlertid ikke at enkelte episoder, som i Sognefjorden i 1972, kunne være en avledning for andre og viktigere operasjoner som pågikk parallelt andre steder på kysten. Et annet moment admiralen brukte til støtte for sin hovedkonklusjon, var at Nordflåten disponerte 12–14 depotskip og seks til sju verkstedskip for ubåter. Det antok han var et troverdig tegn på at spredning var planlagt.

En konkret indikasjon på at det kunne være sovjetiske ubåter som opererte i vestnorske fjorder, var at Østersjøflåten fra midten av 1960-årene rutinemessig hadde ubåter på patrulje ved Malin Head, nordspissen av Irland. Fra 1966 fulgte disse utseilingene et skjematisk opplegg, der ubåtene var på tokt i en periode på i snitt 26 dager. Kort tid etter at en patrulje var fullført og ubåten ankom hjemmebasen, seilte et nytt fartøy ut via danske farvann. Rapporter om ukjente ubåter i vestnorske fjorder sammenfalt regelmessig i tid med at de sovjetiske ubåtene var under transitt til eller fra patruljeområdet vest av de britiske øyer. Faktisk skjedde samtlige episoder der søk ble igangsatt i vestnorske fjorder, i perioder der ubåter fra Østersjøen var på tokt. En nøye gjennomgang av allierte observasjoner av ubåtene i tidsrommene når enhetene av Whiskey-klassen var på patrulje, avdekket dessuten at disse fartøyene innimellom også opererte i Nordsjøen eller på norskekysten. I tillegg forekom det enkelte tokt der fartøyene overhodet ikke ble registrert av allierte deteksjonssystemer fra de seilte ut av Østersjøen til de returnerte, verken ved Malin Head eller andre steder.

De fleste indikasjoner tyder på at de mest sannsynlige krenkerne av norsk territorialfarvann var konvensjonelle ubåter av typene Whiskey, Foxtrot eller Romeo. Det kan dessuten være mulig at det ble benyttet andre undervannsfarkoster knyttet til operasjoner utført av grupper med Spetsnaz, sovjetiske spesialstyrker som ivaretok rekognoseringsoppgaver og stridsoppdrag. Det synes videre realistisk å anta at spesielt de store og tynt befolkede nordnorske fjordene representerte ideelle øvelsesområder for slike styrker. I tillegg kunne dette være en naturlig fortsettelse av aktivitetene fra verdenskrigen.

Det er tenkelig, og det finnes indikasjoner på, at denne typen operasjoner også kunne foregå fra spesielle "handelsfartøy" som tidvis ankret opp i norsk territorialfarvann. Det var ikke uvanlig at disse satte båter på vannet. Slike spesialutstyrte handelsfartøy hadde for øvrig minst like gode forutsetninger som ubåter for å kartlegge de oseanografiske og hydrografiske forhold i farvannene de seilte gjennom. Innimellom kunne slike sovjetiske fartøyer være oppankret i lengre tid før de ble rapportert eller oppdaget, noe som gjorde at ingen med sikkerhet kan si hva de satte på vannet. Det kunne godt ha vært undervannsfarkoster. I ettertid har det kommet fram at den svenske etterretningstjenesten på 1950-, 1960- og 1970-tallet anslo at Sovjetunionen årlig gjennomførte 9–12 spesielle

MALIN HEAD PATRULJEN

Ubåter tilhørende Østersjøflåten seilte fra midten av 1960-tallet rutinemessig ut i Nordsjøen via de danske stredene. Derfra gikk ruten nordover, og deretter vestover, for ubåten vanligvis endte opp i farvannene ved Malin Head, nordspissen av Irland, der den opptok patrulje. Slike tokt varte normalt i knappe fire uker fra en ubåt forlot de danske sundene til den igjen dukket opp for inngående passasje og retur til Østersjøen.

aksjoner mot Sverige der miniubåter ble benyttet. Ifølge svenskene disponerte alle de sovjetiske flåtene et betydelig antall undervannsfarkoster som bygde på tysk teknologi og kompetanse som sovjeterne hadde sikret seg som krigsbytte. I tillegg til besetningen kunne slike miniubåter ha plass til fra fem til syv spesialjegere til etterretningsoppdrag og sabotasje. Disse enhetene kunne også transporteres på jernbane og trolig også på "handelsfartøyer". Problemet for den svenske marinen var at den som institusjon den gang ikke kjente til eller fikk tilgang på denne kunnskapen: "... underrättelser ... som hade varit av ovärderligt värde om de hade gjorts tillgängliga i realtid utanför den lilla krets som arbetade inom den centrala underrättelsetjänstens mycket slutna värld" (Hägg & Tornberg i von Hofsten & Rosenius 2009, 205).

Etter Murens fall har flere høyere norske offiserer, både i aktiv tjeneste og etter at de gikk av, opplevd at tidligere sovjetiske marineoffiserer under ulike sammenkomster i mer eller mindre tydelige vendinger har fortalt at de har seilt neddykket i norske fjorder og innaskjærs farvann. Enkelte av disse har vært russere, andre har hatt polsk eller baltisk bakgrunn. Noen av beretningene har virket svært troverdige ifølge vitnene, men opplysninger fra slike samtaler er selvsagt umulig å etterprøve.

ALLIERTE STORMAKTER

De allierte sjømakten USA og Storbritannia, sammen med andre Nato-land som Norge, benyttet ubåter til å følge med på sovjetisk marineaktivitet i Barentshavet. Både amerikanerne og britene var kjent for å kunne operere offensivt og aggressivt i farvannene utenfor Kolafjorden. Så sent som tidlig på 1990-tallet kolliderte en amerikansk Los Angeles-klasse angrepsubåt og en russisk ubåt i dette området (Lancaster 1992). Britiske og amerikanske atomdrevne angrepsubåter transitterte også rutinemessig langs norskekysten på vei til og fra Nordflåtens øvingsfelter og utseilingsleder. De sovjetiske ubåtene, bestykket med ballistiske missiler, som de allierte undervannsfarkostene jaktet på og skygget, startet sine patruljer fra baser i dette området.

Franskmennene på sin side deployerte trolig sine SSNER i mange av de samme farvannene først og fremst for å beskytte landets strategiske ubåter på tokt. Vi har tidligere sett at disse hadde planlagte avfyringsposisjoner utenfor kysten av Norge. I tillegg opererte britiske konvensjonelle angrepsubåter kontinuerlig i Nordsjøen, Norskehavet og i farvannene rundt de britiske øyer. De deltok også ofte på øvelser på norskekysten og i norske farvann. Det er dessuten kjent fra ulike kilder, også fra forfatterens egne samtaler med ledende britiske marineoffiserer, at Royal Navy jevnlig opererte konvensjonelle ubåter i Østersjøen i etterretningsøyemed (Gustafsson 2010, 108-109).

Før 1985 ble meldinger om norske og allierte ubåter kun sporadisk registrert i Forsvarets arkiver, noe som gjør det umulig å bedømme hvor hyppig denne kategorien fartøyer ble observert. Kontreadmiral Bjørn Bruland fortalte imidlertid om en hendelse på midten av 1970-tallet, da han i Forsvarets overkommando hadde ansvaret for klarering av utenlandske krigsfartøyer som søkte om å anløpe norsk territorialfarvann. Sjefen for

Rogaland sjøforsvarsdistrikt rapporterte at han hadde arrestert mannskapet på en skøyte som hans folk hadde observert liggende langs siden av en fremmed, oppdykket ubåt. Mannskapet hevdet at de deltok i en øvelse, noe en oppbrakt distriktssjef ønsket å få bekreftet. Etter mye frem og tilbake, siden ikke en gang sjefen for Etterretningsstaben i første omgang viste seg å være oppdatert, ble det avklart at dette var korrekt (Bruland 2005).⁵

Slike situasjoner kunne oppstå fordi aktivitetene til *stay behind*-systemet måtte være strengt hemmelige om organisasjonen skulle kunne oppfylle sin hensikt i krig. Som en følge ble kunnskap om slike treningsopplegg avgrenset med hard hånd (Riste & Moland 1997, 78-95). Allierte ubåter, hovedsakelig britiske, som deltok i denne type øvelser, kunne derfor bli en kilde til meldinger om ukjente ubåter når de, som denne gangen i Rogaland, ble oppdaget. Det kan i ettertid likevel virke i overkant risikabelt under fredsforhold ikke å informere selv de øverste operative sjefene, øverstkommanderende i nord og syd, om aktivitetene når slik virksomhet pågikk i deres kommandoområder.⁶

STAY BEHIND BENYTTET UBÅTER

Norge utviklet i etterkrigstiden en såkalt *stay behind*-organisasjon, der britiske og norske ubåter hadde en rolle. En del av opplegget var å bruke sivile farkoster til å transportere agenter i skjul inn i et område på oppdrag eller å føre dem ut i sikkerhet igjen. Det var problematisk å etablere kontakt mellom de riktige sivile skutene – som oftest en skøyte – og ubåtene for å overføre agentene, enten de skulle den ene eller andre veien. Slike operasjoner foregikk normalt etter mørkets frambrudd og uten at radio ble benyttet. Det var trolig denne type trening som pågikk da en britisk ubåt og en norsk skøyte ble oppdaget av mannskaper fra Rogaland sjøforsvarsdistrikt på 1970-tallet.

Proseduren begynte alltid til angitt tidspunkt i avtalt posisjon i området der ubåten opererte neddykket. Båten som skulle hente eller levere agenter, økte omdreiningstallet på propellen for å skape tydelig støy og gjennomførte en planlagt seilingsrute med tidsangivelser. Denne prosedyren ble gjentatt til ubåten hadde identifisert den rette farkosten. Denne perioden med repetisjon av det fastsatte kavitasjonsmønsteret kunne noen ganger vare mer enn 30 minutter. Når ubåten var klar, dykket den opp like ved skuta. Deretter ble det avtalte kodeordet utvekslet, og overføringen kunne skje direkte mellom skøyta og ubåten. I tilfelle det skulle vise seg å være en felle hvor agentene var "avslørt", var alltid ubåten rede til umiddelbart å dykke.⁷

En kan heller ikke se bort fra at en lignende praksis var innarbeidet i forbindelse med regulære øvelser der enheter fra "SBS - *Special Boat Service*" eller *Navy Seals*, spesialstyrker som var kjent for å samarbeide nært med norske marinejegerne, trolig ble brakt inn av ubåter og satt i land i forkant av Nato-øvelser. Noe annet ville være ulogisk dersom disse avdelingene skulle få utbytte av sin deltakelse. I motsetning til stay behind-opdrag ble kanskje slike operasjoner klarert via ordinære kanaler, men det er ikke sikkert at så var tilfelle.

Jeg har ikke kommet over noen opplysninger om i hvilke farvann britene deployerte sine strategiske ubåter med ballistiske raketter når de var på patrulje. Selv om de norske fjordene normalt representerte god beskyttelse mot å bli oppdaget og sikker posisjonsbestemmelse ved avfiring av raketter, ga de lite manøverrom og kunne skape problemer dersom fiendtlige atomdrevne angrepsubåter trengte inn for å jakte på dem. I tillegg kan alltid uhell skje, ikke minst i trange farvann. Den politiske kostnaden av tilstedeværelsen dersom en slik ubåt ble avdekket, kunne ha blitt betydelig, noe som taler imot å ta en så stor risiko. Imidlertid har Royal Navy lange tradisjoner for å la styrke- og fartøyssejfer på tokt opp tre selvtendig innenfor rammen av brede oppdrag.

Britene - og franskmennene - opererte ubåter på norskekysten under andre verdenskrig. I likhet med norske ubåter ble de benyttet til å landsette norske etterretningsagenter. Den norske maritime etterretningsvirksomheten på kysten var den viktigste norske krigsinnsatsen etter handelsflåten. Antallet utførte oppdrag med ubåter som trengte inn i norske kystfarvann for å sette på land agenter var fordelt på år: 1940: to tokt, 1941: ett tokt, 1942: ett tokt, 1943: tre tokt og i 1944: fire tokt. Grunnen til at ubåter ikke ble brukt mer, var at de fleste landsettinger foregikk med fiskeskøyter, ubåtjagere, motortorpedobåter (MTBer) og fly. Det siste medførte at agentene enten hoppet i fallskjerm eller ble transportert med maritime fly som landet på sjøen (Melien 2012a; Melien 2012b).

Med dette som bakteppe er det tenkelig at en ubåtsjef også etter krigen, under transitt langs norskekysten på vei til hjemmebasen etter fullført oppdrag i Barentshavet, som en avveksling i seilassen tok en avstikker inn i en norsk fjord. Det som svekker sannsynligheten for at slike impulshandlinger fant sted, er at det under den kalde krigen var mange ubåter som benyttet farvannene utenfor Nord-Norge og norskekysten videre sørover til forflytning. Administrasjonen av vannmassene for å hindre gjensidige forstyrrelser og uhell gjorde at ubåter under transitt var utsatt for et strengt kontrollregime. Når et Nato-land seilte konvensjonelle ubåter i internasjonalt farvann i Øst-Atlanteren, sende de nasjonale Submarine Operating Authorities (SOA) fra slutten av 1960-årene en gjenpart av ubåtdykkeordrene til Submarine Coordinating Authority (SCA) ved hovedkvarteret til Commander-in-Chief Eastern Atlantic i Northwood i Storbritannia. Denne ordningen var en indirekte koordinering, der oppgaven var å avdekke om det forelå fare for interferens. Når det skjedde, ble de berørte SOAer underrettet og seilingsordrene justert (Terjesen, Kristiansen & Gjelsten 2010, 425-426).

Stormaktene i alliansen hadde i tillegg et eget, uavhengig system for å klarere seilingsrutene til de atomdrevne ubåtene – både de strategiske og angrepsenheterne. En amerikansk offiser ledet en celle tilknyttet SCA, der også britiske og franske offiserer tjenestegjorde. Han hadde fullmakt til å klarere seilingsrutene og operasjonsområdene til atomubåtene. Dette strengt hemmelige, men rigide, kontrollsystemet taler imot at skips-sjefer på eget initiativ foretok avvik fra seilingsordrene. Dersom inntrengninger allikevel fant sted fra alliert side, er sannsynligheten i så fall meget stor for at disse var planlagte og autoriserte krenkelser som den aktuelle nasjonens myndigheter sto bak.

Frankrike hadde også egne atomdrevne ubåter med strategiske kjernevåpen, som regelmessig var på patrulje. En sikker observasjon av en fransk ubåt skjedde i november 1970, da den ble fotografert på norskekysten av et Orion-fly. Dagen før ble det tatt et opptak av den akustiske signaturen til en uidentifisert ubåtkontakt. Den ble rapportert tjenestevei til Natos kommando for ubåtoperasjoner som ikke hadde kjennskap til noen patrulje i det aktuelle området. Siden signaturen viste seg å passe med det franske fartøyet, innebar dette at den franske marine opererte ubåter langs norskekysten uten at den ansvarlige allierte sjefen var informert. Norske myndigheter ble følgelig heller ikke orientert. Det framgår for øvrig ikke om ubåten var i norsk sjøterritorium da den ble detektert på lyttesystemene eller i hvilken posisjon den ble fotografert. Det framkom heller ikke noen opplysninger om hvilken type ubåt det var tale om (Riste og Moland 1997, 238).

I tillegg til de strategiske ubåtene som ivaretok USAs annenslagsevne, opererte US Navy kontinuerlig atomdrevne angrepsubåter i Barentshavet. De hadde til oppgave å detektere utseilingene av de sovjetiske “boomers” og skygge dem mens de var på patrulje. US Navys ubåter måtte også nødvendigvis transittere langs norskekysten når de var underveis mellom operasjonsområdene i Barentshavet, inkludert tilstøtende havområder, og basene i Storbritannia eller hjemmehavnene i USA. Kulturen i US Navy tilsier imidlertid at amerikanske ubåtsjefer i enda mindre grad enn britiske foretok uhjemlede inntrengninger på egenhånd. Likeledes er det lite sannsynlig at amerikanske strategiske ubåter opererte i norske fjorder. Flere uavhengige kilder har utvetydig hevdet at enheter med ballistiske raketter kun seilte i åpent farvann, *aldri* i trange eller avstengte farvann, hvor det var fare for at de kunne bli innestengt. Hva høyere amerikanske marinesjefer beordret sine sjefer på reaktordrevne angrepsubåter å gjøre, kan være en helt annen sak. Det kan være at operasjoner innenfor rammene av den kalde krigen for disse sjefene var like viktige krigsoppdrag som strid i tradisjonelle konflikter. Slike inntrengninger for spesifikke formål kunne derfor for stormaktene på begge sider fortone seg som reelle, nødvendige krigsoppdrag, samtidig som det var realistiske og nyttige forberedelser for en eventuell varm krig.

En kjennelse i Haag-domstolen i 1951 der Norges krav på “lange grunnlinjer” vant fram, gjorde Vestfjorden og de andre store nordnorske fjordene til indre farvann. Dette synet kjempet britene kraftig imot. Også USA har vært en sterk og prinsipiell motstander av enhver innskrenkning av retten til fri ferdsel på sjøen, noe som US Navy under den

kalde krigen blant annet markerte med et årlig tokt til Østersjøen og Svartehavet. Det var havområder som Sovjetunionen på ulike måter aktivt prøvde å begrense adgangen til. Det beviser likevel ikke noe annet enn at høyere britiske og amerikanske marineoffiserer på 1960-tallet hadde vokst opp i en kultur der det ble sett på som urimelig at en bred, åpen fjord som Vestfjorden ikke var internasjonalt farvann. På denne bakgrunn kan det være interessant å trekke inn to enkelthendelser jeg har fått kjennskap til. De er begge knyttet til Vestfjorden og kan indikere at allierte ubåter ved disse høvene oppholdt seg i norsk territorialfarvann.

Den første episoden skjedde tidlig i siste halvdel av 1960-årene. En norsk ubåt som opererte i Vestfjorden deltok i en søkeoperasjon etter ukjent ubåt, da den fikk hydrofonkontakt. Det var ikke noe overflatefartøy på peilingen til lydilden, noe som ble kontrollert både via periskop og radar. Lydbildet, som etter hvert ble ganske kraftig, minnet om omformerstøy, noe som indikerte at kilden kunne være en ubåt med reaktorframdrift. Kontakten passerte inn fjorden på kurs 053 grader i en avstand av 400 yards fra den norske ubåten av Kobben-klassen. Farten ble beregnet til 6.3 knop. Den erfarne ubåtsjefen, som senere ble admiral og sjøkommandør, avbrøt skyggingen, gikk opp på periskopdybde og rapporterte ukjent ubåt. Etter å ha dykket la den norske ubåten seg på nordøstlig kurs og økte farten til 17 knop. Da ubåtsjefen etter en stund igjen gikk til periskopdybde, bekreftet hans sjømilitære sjef at det ikke var noen andre kjente ubåter på patrulje i området. Den norske ubåten gjenopptok deretter søket og fikk på ny den samme kontakten på hydrofonen. Etter en stund beordret skipssjefen bruk av aktiv sonar, men oppnådde ikke kontakt. Det viste seg senere at sonarsenderen under de rådende sonarforhold var innstilt med feil vinkel, noe som gjorde at den andre ubåten unngikk de aktive sonarutsendelsene. Samtidig gikk også hydrofonkontakten tapt (Thomesen 2006).

Den andre hendelsen opplevde en norsk etterretningsoffiser som på midten av 1970-tallet tjenestegjorde i sjefen for Atlanterhavskommandoens stab – Saclant. Han deltok som eneste utlending i et selskap, da en annen av gjestene, en ubåtsjef, kom inn på en historie om noe som hadde skjedd i Vestfjorden. Straks amerikaneren hadde uttalt navnet, husket han på at en av de andre til stede var en nordmann. Han avsluttet øyeblikkelig historien han hadde begynt å fortelle. Han var også stum som en østers da den norske offiseren senere under sammenkomsten spurte ham om hendelsen. Han ønsket heller ikke å uttale seg da etterretningsoffiseren nok en gang tok kontakt en tid etter at dette fant sted. Ikke lenge etter fikk for øvrig ubåtsjefen beordring til nytt tjenestested.

OPPSUMMERING

Ubåtoperasjoner er av natur skjulte, og evnen til å forbli uoppdaget kan utnyttes til å gjennomføre en rekke oppgaver. Ubåter kan benyttes til etterretning både i fred og krig. Videre kan denne fartøytypen brukes til å observere aktiviteter i et område når aktørene ikke tror seg iaktatt. De kan dessuten nyttes til å sette i land og hente agenter eller spesialstyrker, uoppdaget og ukjent for dem det angår. I krig kan ubåter opprettholde en

stridssituasjon over tid ved å operere i skjul og angripe mål i farvann der fienden både kan ha overlegenhet i luften og kontroll på sjøen.

Ubåter kan også anvendes til å vise seg fram for å teste et lands reaksjoner på slike krenkelser. Episodene i svensk kystfarvann tidlig på 1980-tallet i etterkant av grunnstøtningen av den sovjetiske ubåten utenfor Karlskrona, er et eksempel på det enkelte mener var operasjoner med dette formål for øyet (SVT 2007). Uansett ville regelen være at det kun var et fåtall som ble oppdaget og enda færre rapportert. De observasjoner som forekom, representerte derfor med stor sannsynlighet kun toppen av isfjellet (Tamnes 1997, 41).

Stormaktsmariner som opererte realistisk og trente på å løse krigsoppgaver hadde trolig et annet grunnleggende tankesett enn Norge og Sverige. De var rede til å ta sjanser under den kalde krigen. Det gjaldt neppe bare Sovjetunionen, men like gjerne våre viktigste allierte med lange sjømilitære tradisjoner, der bruk av sjømakt som politisk verktøy også rutinemessig pågikk i fredstid. I tillegg kom at den kalde krigen var en alltid pågående kamp mellom de ulike samfunnssystemene de to supermaktene representerte. Det innebar at de trolig deltok i reelle krigsoperasjoner i høyere grad enn man oppfattet i nordiske småstater, selv når oppdraget normalt ikke innebar direkte bruk av våpen.

Kanskje var kontreadmiral Holthe for forsiktig og konservativ da han avviste alliert aktivitet, eller at også sovjeterne kunne ha andre formål med sine inntrengninger enn farvannsundersøkelser, selv om det kanskje var den viktigste grunnen? Imidlertid hadde admiralen sannsynligvis rett i at klart de fleste krenkinger ble utført av sovjetiske ubåter. Motivene var knyttet til forhold som hadde med forberedelsene til en eventuell storkrig å gjøre; mer konkret behovet for sjøkontroll i det nordøstre Atlanterhav i en slik konflikt mellom øst og vest. Formålet var på den ene siden å beskytte de strategiske ubåtene, og derigjennom ivareta Sovjetunionens annenslagsevne, på den annen å sikre baser og flyplasser på norskekysten og øyene i det østlige Atlanterhav for å kunne spre krigsskip og fly. I tillegg til å minske sårbarheten til egne stridsmidler, ville dette styrke evnen til å gjennomføre framskutte operasjoner. Det igjen kunne øke mulighetene for å hindre at de allierte kunne gjøre seg nytte av de samme eller tilsvarende støttepunkter.

Det er i tillegg sannsynlig at sovjetiske tokt utover å kartlegge farvannene og kystfarvannenes oseanografiske beskaffenhet, også ivaretok etterretningsbehov knyttet til å skulle planlegge hvordan de utpekte basene skulle etableres og sikres. Det er meget mulig at Spetsnaz-avdelinger, som særlig kom i søkelyset tidlig på 1980-tallet, hadde en betydelig rolle å spille i denne sammenhengen, og at de begynte å forberede og trene på slike innsetninger allerede tidligere under den kalde krigen (Sunde, Diesen & Huitfeldt 1989). På bakgrunn av de historiske erfaringer og situasjonen slik den var den gangen, ville det på mange måter ha vært langt mer underlig om sovjetiske ubåter *ikke* hadde krenket norsk territorium for slike formål.

Videre, gitt den vekt USA og Nato tilla alliansens annenslagsevne, er det rimelig å anta at norskekysten ble benyttet hvis det var hensiktsmessig eller nødvendig for å ivareta

denne kapasiteten. I tillegg var det avgjørende viktig å sikre de sjøverts forbindelsene over Atlanteren. I det perspektivet kunne det være utslagsgivende om norske havner og flyplasser var under alliert kontroll eller ble disponert av Nordflåtens fartøyer og fly. I tillegg til Natos omfattende øvelsesvirksomhet og forhåndslagring hadde kanskje allierte marinere behov som ikke lot seg gjennomføre i åpenhet, gitt blant annet norsk basepolitikk? I likhet med sovjeterne hadde britene og franskmennene erfaring med operasjoner på norskekysten fra siste krig. Kanskje de også ønsket å opprettholde kompetansen til å gjennomføre slike operasjoner utover den treningen de fikk gjennom øvelser med forband av spesialstyrker og enheter knyttet til stay behind-organisasjonen? Den sist nevnte aktiviteten kan utvilsomt ha bidratt til observasjoner og rapporter om ukjente ubåter. I hvilken grad allierte ubåter i tillegg foretok uhjemlede inntrengninger i norsk sjøterritorium eller innaskjærs farvann er vanskelig å bedømme. En begrunnelse kunne være at de allierte marinene fant det nødvendig å ha samme kapasitet til å operere i de norske fjordene som sovjeterne. Kildematerialet tyder likevel på at alliert virksomhet – i motsetning til sannsynlig sovjetisk ubåttaktivitet – ikke var omfattende.

Ubåtjakt i norske kystfarvann

SØK ETTER UBÅT

Jeg vil i dette kapittelet søke å klargjøre den miljømessige kompleksiteten og de teknologiske utfordringer som møter fartøyer og fly som jakter på en neddykket ubåt i norske kystfarvann. Det er vanskelig å foreta begrunnede vurderinger av faktorer knyttet til søk etter ukjente ubåter innaskjærs uten å ha basiskunnskaper om de ulike forholdene som bestemmer operasjonsmiljøet i disse vannmassene. Her drar jeg nytte av innsikten og erfaringen jeg opparbeidet i min tid som antiubåtoffiser, da jeg deltok i flere søkeoperasjoner etter ukjent ubåt fra fregatter og korvetter.

Bruk av lydbølgenes utbredelse i vann er fortsatt den beste metoden for å kunne detektere en ubåt som opererer neddykket, til tross for at også denne søkemåten har en rekke begrensninger. Ulike faktorer påvirker i betydelig grad lydforplantningen i en vannmasse der tettheten av forskjellige grunner kan variere og skifte. Kompliserte oseanografiske forhold kan gjøre søkemulighetene svært variable og krevende i norske fjorder og kystfarvann. Enkelte variasjoner følger årstidene, men kan i tillegg ofte bli modifisert av faktorer som snøsmelting, nedbørmengde, temperatur eller andre værforhold, som vindstyrke og sjøgang.

Ubåter sender hovedsakelig ut støy fra tre ulike kilder: propellen, skroget og maskineriet (Klevberg 2012, 350). Utnyttelsen av lydbølger til undervannssøk for å finne en ubåt kan prinsipielt skje på to forskjellige måter:

1. *Aktivt*, ved å sende ut lydimpulser som blir reflekterte når de treffer en ubåt eller et annet undervannsobjekt som returnerer lydutsendelsen – *ekkoet* – til lydkildens mottaker der det blir registrert. En aktiv sonar kan på denne måten måle både avstand og peiling til en slik kontakt. Når disse parametrene endrer seg, gir det grunnlag for å beregne en ubåts dybde, kurs og fart. Aktiv bruk av sonar har imidlertid to betyde-

lige ulemper: Deteksjonsavstandene som er en funksjon av sonarforholdene, er som oftest relativt korte. Dessuten gir avsenderen seg til kjenne og røper sin posisjon.

2. *Passivt*, ved å basere seg på at alle fartøyer som er under gange, inkludert ubåter som opererer under vannflaten, avgir ulike former for lavfrekvent støy. Slik støy forplanter seg gjennom vannet som lydbølger. Disse kan fanges opp av mottakere – *hydrofoner*. Det lydbildet en neddykket ubåt sender ut fra propeller, pumper og annet bevegelig maskineri, danner et unikt frekvensspekter – en signatur – som gjør det mulig å identifisere ikke bare hvilken klasse fartøyet tilhører, men også den individuelle ubåten. Dette forutsetter at frekvenssignaturene til klassen og det aktuelle enkeltfartøyet allerede foreligger i et lydbibliotek som er tilgjengelig for den som foretar analysen. Moderne analyseutstyr kan ikke bare finne peilingen til en hydrofonkontakt, men kan ved å holde kontakten over tid også beregne avstanden til ubåten og dens kurs og fart. Viktige fordeler med passive metoder er at overvåkeren ikke røper sin posisjon og at oppdagelsesavstandene til havs og i åpent farvann kan være store (Njølstad i Skogrand, Njølstad & Tamnes 1998, 19).

Under den kalde krigen baserte norske antiubåtfartøyer seg på bruk av skrogmonterte sonarer. Fregattene av Oslo-klassen og korvettene av Sleipner-klassen som ble anskaffet under flåteplanen av 1960 hadde begge samme sonarutstyr, en søkesonar og en an-grepssonar.⁸ Disse til sammen syv eskortefartøylene kom i operativ drift i siste halvdel av 1960-årene. I all hovedsak anvendte fartøylene aktiv sonar når de søkte etter ubåt, men den amerikanske søkesonaren hadde også en begrenset evne til passiv lytting som ble benyttet i enkelte taktiske situasjoner, nyttig ikke minst til å detektere overflatefartøyer med høyt støynivå, som MTBer. I tillegg var mineleggere av Gor-klassen utstyrt med en eldre amerikansk sonar som ikke sjelden oppnådde lengre deteksjonsavstander enn eskorte-fartøylene. Fram til de ble utfaset i slutten av 1970-årene, utgjorde derfor mineleggerne av denne klassen en ikke uvesentlig søkerressurs i tillegg til fregattene og korvettene.

Et sentralt verktøy når det ble igangsatt jakt på fremmed ubåt, var Luftforsvarets maritime patruljefly. Fra slutten av 1960-årene var P-3 Orion på vingene og oppnådde stor suksess i jakten på sovjetiske ubåter under sine regelmessige tokt i Barentshavet. Disse plattformene brukte sonarbøyer som både kunne sende aktivt og lytte passivt. Det var også mulig å tilpasse dybden på sender og mottaker for å utnytte sonarforholdene bedre. Likevel viste erfaringen at Orion-flyene oppnådde best resultater i åpent farvann, selv om de hadde moderne utstyr for frekvensanalyse (Klevberg 2011, 415).

Begrensningene i kvantiteten og kvaliteten på de søkerressursene Norge disponerte til antiubåtsøk, ble forsterket av operasjonsområdet størrelse. Norskekysten er meget lang, 2 650 kilometer uten fjorder og bukter, 21 465 kilometer med. Det innaskjærs farvannet mellom grunnlinjene og kystlinjen – indre farvann – utgjør et areal på 89 091 kvadratkilometer. I tillegg kommer sjøterritoriet, den delen av territorialfarvannet som ligger mellom grunnlinjene og territorialgrensen. Den var på fire nautiske mil under den

kalde krigen, men ble i 2004 utvidet til 12 nautiske mil. Det sier seg selv at det ikke var realistisk kontinuerlig å overvåke disse kystområdene med de relativt sett beskjedne sjø- og luftmilitære midler som Forsvaret disponerte. Selvsagt gjaldt dette i særlig grad den aktivitet som eventuelt foregikk under vann, det var krevende nok å holde oversikt med det som foregikk på overflaten. Årvåkenheten til dem som bodde langs norskekysten og virket på sjøen i kystfarvannene hadde derfor stor overvåkningsmessig betydning.

Et grunnleggende problem for operativ myndighet var at den i de fleste situasjoner hadde begrenset mulighet for å igangsette søk med kapable antiubåtenheter straks hovedkvarteret mottok en melding. Evnen til slik hurtig utrykning manglet. Hvis for eksempel fregatter var tilgjengelige, opererte de som regel et godt stykke unna, og transittiden til det aktuelle området kunne bli lang. Et helikopter med nedsenkbar sonar var derfor sterkt savnet etter at andre mariner for alvor tok dette hjelpemidlet i bruk på 1960-tallet. En slik plattform kunne ofte relativt raskt ha vært på pletten og gjennomført både visuelle og søk med sonar før inntrengerer behøvde å vite at han var observert og rapportert. Forsøk på å utstyre redningshelikoptrene av typen Sea King, og senere Kystvaktens Navy Lynx-enheter, med slik utrustning for en sekunderrolle som antiubåtenheter, førte ikke fram. De sjømilitære myndigheter måtte greie seg uten dette hjelpemidlet, som først blir tatt i bruk i Norge når NH 90-helikoptrene til Fridtjof Nansen-klassen kommer i operativ drift en gang før 2015.

Søk etter fremmede ubåter i territorialfarvannet fikk tidvis stor oppmerksomhet, og meldinger om slike observasjoner ble rutinemessig mottatt. Rapporter som den fra Sognefjorden i 1972 og fra Sunnhordland i 1983, forårsaket omfattende søkeoperasjoner med bruk av synkeminer og Terne-raketter (Børresen et al. 2007, 170-173). Dette var to av de skarpeste operasjoner norske marinefartøyer gjennomførte i norsk farvann under den kalde krigen. Det var nedlagt egne prosedyrer, Rules of Engagement (ROE),⁹ for utførelsen av søk etter uidentifisert ubåt. Disse reglene ble forenklet og utformet mer offensivt som en følge av erfaringene fra Sognefjorden i 1972.

Mangelen på tilgjengelige søkerressurser i det aktuelle området når en mulig krenkelse ble oppdaget, gjorde at slike langvarige innsatser hørte til unntakene. Det tok ofte for lang tid å bringe antiubåtenheter, fartøyer eller fly på plass. I tillegg søkte forsvarsledelsen å avdramatisere meldinger om ukjent ubåt, blant annet for å begrense medieoppmerksomheten rundt slike hendelser. På den andre siden ble rapporter om fremmede ubåter som oftest på en eller annen måte markert lokalt for å vise kystbefolkningen at meldingene ble tatt på alvor. Samtidig sendte slike reaksjoner signal til den potensielle inntrenger om at den ulovlige aktiviteten var oppdaget, og at norske myndigheter konsekvent reagerte på slike krenkelser av norsk suverenitet.

Sjøforsvaret trente forøvrig jevnlig på å håndtere denne type hendelser, inkludert søk etter fremmed neddykket ubåt, gjennom egne øvelser. Overvåking, parlamentering, bording, visitasjon og utvisning var sentrale øvelsesmomenter (Børresen et al. 2007, 321). Rapporten fra en slik øvelse i 1970 viser at den omfattet simulering av ulovlig tilstede-

værelse av flere kategorier fartøyer. Både fremmed fregatt, taubåt, etterretningsfartøy, handelsfartøy og to neddykkede ubåter som oppholdt seg i norsk territorialfarvann, ble håndtert eller jaktet på under øvelsen. Rapporten slår blant annet fast at

Øvelsen ga et forstemmende inntrykk av at evt. fremmede ubåter kan operere i trafikkert kystfarvann og vise periskop, snorkel og endog være på overflaten i mørke, uten å løpe nevneverdig risiko for å bli oppdaget. De 10 TKB'er som deltok i øvelsen var ikke istand til å hindre at ubåtene opererte åpent og fritt i de relativt begrensede farvann det her er tale om. ... De 3 sivile meldinger om ubåter er prisverdige (SKN 1970a).

Videre understreker rapportskriveren at det er sjelden at kystbefolkningen reagerer særlig på observasjoner av periskop og seilas av ubåter i trafikkert farvann siden norske ubåter som er under transitt eller driver øvelser, inngår som del av det vanlige mønsteret for skipstrafikk i kystfarvannene. Potensialet for at kystbefolkningen varsler kan derfor minske, påpeker rapporten. Det betyr i klartekst at de som bor på kysten, først og fremst reagerer på fenomener og hendelser som avviker fra normal aktivitet på sjøen i det lokale området.

LYDFORPLANTING

Sjikt

Når vannmasser med ulik tetthet møtes, dannes det sjikt. La oss igjen bruke Sognefjorden som eksempel. Norges lengste fjord er en terskelfjord med vanndybde ned til 1300 meter. Terskelen ved innløpet av fjorden ligger mindre enn 200 meter under overflaten. Dette gjør at det på noe større dybde enn ved terskelen blir dannet et sjikt, der fjordvannet over er i stadig utskifting som følge av tidevann, vind, ferskvann fra elver og nedbør. Fornying av vannmassen under sjiktet skjer derimot sjelden. Når det blåser vedvarende fra en bestemt retning over tid, hender det at kalde vannmasser trenger inn over terskelen og siger inn i fjorden langs bunnen. Dette får da den oksygenfattige vannsøylen under terskelsjiktet til å sirkulere.

Normalt vil forskjellen i tetthet mellom vannmassene over og under dette sjiktet være så stor at kun utsendelser fra et ekkolodd vil trenge igjennom. Lydpulser fra overflatesonarer eller andre lydkilder som sender fra posisjoner over terskelsjiktet, vil bli reflektert når sonarstrålen treffer sjiktet. Dersom ubåter bruker aktiv sonar under laget, vil det motsatte skje; de reflekterte ekkoen vil holde seg i og forplante seg videre i vannsøylen mellom terskelsjiktet og bunnen. Det innebærer at det kun er mulig å oppdage en ubåt i denne vannmassen med sonarsystemer som sender eller lytter fra posisjoner dypere enn terskelsjiktet. Under den kalde krigen betydde det i praksis å bruke egne undervannsbåter. Norge disponerte verken antiubåthelikoptre med nedsenkbare sonarer eller fartøyer med slepesonarer som kunne senkes under slike lag.

Under jakten i Sognefjorden og andre kjente søkeoperasjoner, var imidlertid ikke terskelsjiktet det mest sentrale, men sjikt dannet nærmere overflaten. Tre hovedvariabler – temperatur, saltholdighet og trykk – bestemmer vannets tetthet. Hastigheten av lydforplantningen i vann øker når verdiene av de tre faktorene tiltar, trykket som en funksjon av dybden. Kaldt ferskvann fra et elveutløp eller vann med lav saltholdighet som renner ut fra en sidefjord med tidevannet, skaper ofte en tydelig endring og et avvik i tettheten til vannmassen i hovedfjorden. Slike “elver” som beveger seg gjennom vannsøylen i en fjord, kan på denne måten danne både horisontale og vertikale sjikt. En sonarutsendelse som treffer en slik “elv” med en markant annen tetthet enn fjordvannet rundt, kan gi tydelige ekko med dopplereffekt,¹⁰ som i tillegg indikerer kurs og fart. Kjennetegnene gjør at slike kontakter lett forveksles med en ubåtkontakt, i særlig grad for uerfarne operatører og en lite trent sonarbesetning. Vann fra elveutløp og sidefjorder er derfor en hyppig kilde og årsak til falske ekko under ubåtjakt i norske fjorder.

Et annet grunnleggende trekk ved en sonarutsendelse er at sonarstrålen blir *avbøyd* når den forplanter seg i en vannmasse der tettheten endrer seg. En lydimpuls dreier seg *fra* vann med høyere tetthet forårsaket av enten økning i temperatur, saltgehalt og/eller dybde og *mot* vann med minskende tetthet. Den populære huskeregelen i sonarlæren er at “lyden er lat”, en lydutsendelse i vann “prøver” å forplante seg så sakte som mulig.

Operasjonen i Sognefjorden foregikk i november, i en periode hvor det hadde vært relativt lave temperaturer og uvanlig store nedbørsmengder. Betydelige mengder med kaldt ferskvann hadde derfor strømmet ut i fjorden. Denne tilførselen forårsaket at et “brakkvannssjikt” med lav temperatur og saltholdighet, og dermed lav tetthet, hadde dannet seg i den øverste delen av vannmassen. Denne “overflateputen” som varierte rundt 20 meters dybde, var såpass markant at Forsvarets forskningsinstitutt (FFI) i sin analyse av dataene om sonarforholdene under operasjonene skrev at “en skrogmontert sonar hadde ingen sjanse til å oppdage et mål som lå dypere enn dette” (FO 1973). Vi skal senere se at sonarforholdene under jakten i Hardangerfjorden i november 1970 var nokså sammenlignbare.

Til tider kan tilsvarende sonarforhold oppstå også på andre måter i fjordene på sen-vinteren og våren i perioder med klarvær. Solen varmer opp overflatevannet gjennom dagen og øker temperaturen i de øvre vannlagene. I en slik situasjon kan det bli stor utstråling og nedkjøling av det aller øverste vannlaget om natten, noe som kan medføre et markant, grunt overflatesjikt der temperaturen, og dermed også tettheten, øker med dybden. Under slike sonarforhold kan en ubåt som er neddykket, ha problemer med å oppdage selv støyende småbåter med lite dyptgående, fordi ubåtens hydrofoner kan komme under overflatesjiktet, selv på periskopdybde. Rekkevidden til en skrogmontert sonar kan variere betydelig under slike forhold, alt etter som senderen stikker dypere enn sjiktet eller utsendelsen skjer over dette.

En helt annen situasjon oppstår på sommerstid, når overflatevannet har blitt varmet opp. Strøm, vind og bølger blander jevnlig de øvre deler av vannmassen slik at tempe-

ratur og tetthet avtar gradvis med økende dybde. Under slike forhold, som er vanlige på store deler av norskekysten på sommeren, vil en sonarstråle raskt bøyes av mot vann med lavere temperatur og etter hvert forplante seg vertikalt, som en utsendelse fra et ekolodd. Under slike forhold vil en skrogmontert sonar sjelden oppnå lengre rekkevidder enn 500 meter mot en ubåt på periskopdybde. Avbøyning og refleksjon fra sjikt fører til at fartøyer med slike deteksjonsmidler generelt oppnår korte avstander til en ubåt som opererer i kystfarvann – særlig når en erfaren sjef på ubåten det jaktes på utnytter undervannsmiljøet til sin fordel. Korte rekkevidder gjør det selvsagt ekstra vanskelig å oppdage undervannsfarkoster. Faktorer som vind, sjøgang, vanddybde, tidevann og lokale forhold som farvannets beskaffenhet, gjør imidlertid at sonarforholdene ikke sjelden kan endre seg raskt. Oppdagelsesavstandene varierer derfor sterkt, men kan mange steder i perioder være ganske gode i åpent, innaskjærs farvann, for eksempel om høsten.

Bakgrunnsstøy og andre utfordringer

Variasjoner i vannets tetthet er ikke det eneste som påvirker sonarforholdene. Det generelle støynivået i vannet i søkeområdet kan også være en avgjørende faktor, ikke minst for å oppdage en ubåt med passive midler. Det er også vanskeligere å detektere og skille ut et ekko fra et undervannsobjekt fra grunnstøyen, noe som rent praktisk reduserer oppdagelsesavstanden, også på aktiv sonar. Dette er en faktor en ubåt kan benytte seg av og maskere seg bak et generelt høyt nivå av bakgrunnsstøy i trafikkerte farvann. Nyere metoder for elektronisk signalbehandling og frekvensanalyse gjør at moderne sonarsystemer på antiubåtfartøyer bedre kan håndtere virkningen av dette problemet i dag enn det tilfellet var under den kalde krigen.

Det er flere forhold som bidrar til bakgrunnsstøy i fjorder og kystfarvann for øvrig. Stor skipstrafikk genererer mye bråk, med maskiner og propeller som de viktigste kildene for lydenergi. Likeså er gjenklangen av disse lydutsendelsene en betydelig bidragsyter når de reflekteres fra bratte fjellsider, holmer og skjær. Sjø som bryter i overflaten og mot stranden, fiskestimer og store sjøpattedyr kan også tidvis skape mye lyd som gjør at støynivået totalt sett øker i et område. En annen avgjørende kilde som kan ødelegge mot-taksforholdene, kan være bruk av aktiv sonar. Jeg har i samarbeid med allierte fregatter og jagere mer enn én gang opplevd at disse har sendt med utgangseffekter som har fylt hele vannsøylen i fjorden med direkte og reflektert energi, slik at sonarskjermene på egne og andre fartøyer har blitt helt blanke. Metoder som virker utmerket på åpent hav, duger ikke alltid i kystfarvann. Framgangsmåten må tilpasses det aktuelle undervannsmiljøet som operasjonen foregår i.

Skipstrafikken under en ubåtjakt kan også representere andre utfordringer enn at den er en irriterende støykilde. For det første gir kjølvann ekko og innvirker negativt på de alminnelige sonarforholdene. For det andre gir et større fartøy som sender ut mye støy en ubåt mulighet for å søke skjul og kamuflere seg i kjølvannet, noe norske ubåter fra tid til annen benyttet seg av når de under en øvelse trengte ut en fjord der antiubåtenheter

jaktet på dem. For det tredje kunne fartøyer som seilte gjennom et søkeområde, direkte komme i veien og ødelegge for fartøyer som hadde kontakt med en antatt ubåt. Vi skal senere se at dette skjedde i kritiske øyeblikk i to søkeoperasjoner.

OPPSUMMERING

Søk etter fremmed ubåt i fjordmiljø var – og er – en krevende operasjon, og en inntrenger hadde – og har – mange fordeler på sin side. I de fleste tilfeller var både sonarforholdene og høyt støynivå til gagn for krenkeren. I tillegg til den alminnelige skipstrafikken kunne støyende hurtigbåter med presse og nysgjerrige forverre sonarforholdene ytterligere, som under jakten i Sognefjorden i 1972. Andre omstendigheter kunne også komme ubåten til gode. Et viktig fortrinn var tidsfaktoren. Aktuelle ressurser for ubåtjakt var som oftest ikke i nærheten når en inntrenger ble rapportert. Resultatet var at den ukjente ubåten nesten alltid fikk et betydelig forsprang. Ubåten kunne som én mulighet sette kursen mot åpent farvann med en gang den registrerte at den ble oppdaget. Den andre løsningen var å trenge lenger inn i fjorden og holde seg i ro til søket ble avsluttet.

To omfattende søk som begge skjedde i 1970, ett i Nord-Norge og ett i Sør-Norge, ga hver for seg gode indikasjoner på at begge disse framgangsmåtene ble benyttet av inntrengere som opererte under vann på norsk territorium. Ingen av disse hendelsene fikk den samme omtalen som søkene i Sognefjorden i 1972 og i Sunnhordland i 1983, på tross av at begge krenkelsene i ettertid ble klassifisert som *sikker ubåt*. Det ble imidlertid holdt hemmelig utenfor kretsen av innvidde. Vi kommer tilbake til alle disse hendelsene i mer detalj senere.

Klassifisering av ukjente ubåtkontakter

Forsvaret har fra tid til annen gått ut offentlig med oversikter over ubåtmeldinger og tabeller over hvordan mottatte rapporter har blitt klassifisert. Etatens interne oversikter var imidlertid beheftet med svakheter som gjorde at den framlagte statistikken på ulike måter kunne være mangelfull. Det på tross av at de graderte rapportene både ved forsvarskommandoene og sentralt i E-staben i Forsvarets overkommando bygde på omfattende analyser med bruk av anerkjente metoder og relevante etterretningskilder i tillegg til opplysningene som kom fram gjennom avhør, tegninger og søk. Likevel var det ofte vanskelig å utvetydig plassere de ulike observasjonene i rett kategori. For eksempel ble et betydelig antall meldinger som ikke ble nærmere undersøkt klassifisert *ikke ubåt*, uten at alternative, troverdige forklaringer lå til grunn (Nilsen 1995, 10). Det kan dermed settes spørsmålstegn både ved utførligheten av registreringene og ved begrunnelsen og gyldigheten til de ulike klassifiseringene. For eksempel ble det kun ført fullstendige oversikter over rapporter om egne og kjente allierte ubåter i perioden 1985–89, og da utelukkende i Nord-Norge. Manglende tall utgjør en vesentlig svakhet, fordi registreringer av sikre observasjoner av kjente ubåter samlet sett ville utgjort det mest pålitelige “grunnlaget for å vurdere sannsynlighet og kildens troverdighet generelt” (Nilsen 1995, 10). Det tilgjengelige materialet inneholder likevel mye faktisk informasjon som utgjør både et relevant og nyttig grunnlag for analyse.

De fleste meldinger om observasjoner av fremmede ubåter i norsk territorialfarvann kom naturlig nok fra kystbefolkningen. Marineoffiserenes syn på eller tillit til slike rapporter kan grovt sett deles inn i tre kategorier:

1. De som i høy grad trodde på kystbefolkningens rapporter og var sikre på at fremmede ubåter jevnlig opererte i norske fjorder og innaskjærs farvann.

2. De som stolte på noen rapporter og anså at denne type krenkelser skjedde fra tid til annen.
3. De som hadde liten eller ingen tro på at slike hendelser forekom (Eikanger 2006).

Fram til siste halvdel av 1960-tallet ble slike meldinger nokså tilfeldig behandlet av de sjømilitære myndigheter. Kontreadmiral Egil J. Eikanger fikk som ung offiser gjennom sin aktive deltakelse i *Folk og Forsvars* konferanser på Vestlandet god kontakt med representanter for kystbefolkningen. Han møtte yrkesfiskere og andre av kystens innbyggere som hadde rapportert om observasjon av periskop eller annen ubåttaktivitet. De var ofte frustrerte og aggressive over måten Marinens offiserer hadde behandlet dem på når de ringte. De følte ikke sjelden at de hadde blitt avvist, nedvurdert eller direkte gjort narr av. Eikanger forsto at det var farlig å være nedlatende overfor dem som meldte fra. Konsekvensen av ikke å ta slike meldinger på alvor kunne bli at tilliten forvitret, og at kystbefolkningen sluttet å rapportere om det de så. Sjøforsvarets operative miljø tok etter hvert et oppgjør med denne typen holdninger og innførte faste rutiner for håndteringen av slike meldinger, men mange offiserer forble likevel skeptiske.

UHELDIG MOTTAK AV MELDING OM UKJENT UBÅT

En offiser fra Luftforsvaret som gikk stabsskolen tidlig på 1970-tallet, fortalte en historie som kan illustrere hvordan kystbefolkningen kunne oppleve å bli dårlig behandlet når de rapporterte til sjømilitær myndighet om ubåttobservasjoner. Offiseren gjenga det som skjedde da en av hjembygda Brandals mest ansette menn meldte fra om at han hadde sett et ubåtperiskop i Breisundet. Dette innløpet gir direkte tilgang til fjordene på Sunnmøre fra havet. Rapportøren hadde vært mer enn 30 år på selfangst i nordlige farvann, mange av disse som skipper. Marineoffiseren som den gamle ishavsskipperen fikk på tråden uttrykte stor skepsis og liten tiltro til hva observatøren hadde å fortelle. Han spurte gjentatte ganger om melderens var sikker på at det ikke var en hval han hadde sett, noe som gjorde den erfarne skipperen rasende. Han opplevde det som både arrogant og nedlatende, og nærmest som ren sjikane, at en mann med hans bakgrunn og erfaring ble behandlet på denne måten. I tillegg måtte han betale en dyr telefonregning, noe som heller ikke gjorde sunnmøringen mildere stemt. Offiseren fra Luftforsvaret avsluttet med å si at det neppe var mange fra Brandal og bygdene rundt som kom til å rapportere om slike observasjoner etter denne hendelsen, i alle fall ikke på lang tid.¹¹

En rapport fra øverstkommanderende i Nord-Norge fra 1968 kan underbygge at de som meldte fra om ukjent ubåtaktivitet, kunne oppleve negative reaksjoner og holdninger til det de fortalte i møte med representanter for de sjømilitære myndighetene. Offiserene tillot ikke sjelden mulige alternative forklaringer større vekt enn sakens fakta skulle tilsi. Et eksempel kunne være at de trakk fram tilstedeværelsen av hval som en mulighet, selv når observatørene, i tillegg til det de så, hørte tydelig motordur. Dessuten var rapportørene ofte erfarne fiskere som hadde tilbrakt mange år på sjøen. En annen grunn til offiserenes skepsis synes også å ha vært uro for å kunne bli lurt (ØKN 1968).

KLASSIFISERINGSSYSTEM

Etter at en melding om observasjon av en uidentifisert ubåt i norsk territorialfarvann var undersøkt og analysert, foretok de sjømilitære myndigheter en helhetlig vurdering av sannsynligheten for at hendelsen representerte en reell krenkelse. Mange bidro til denne prosessen, men den endelige plasseringen i klasse ble besluttet av etterretningssiden, som hadde tilgang på eksterne kilder som kunne utfylle helhetsbildet. Slike bedømmelser resulterte i en klassifisering i en av fire mulige kategorier: *sikker ubåt*, *sannsynlig ubåt*, *mulig ubåt* og *ikke ubåt*. Senere viseadmiral Bjørnar Kibsgaard ga følgende definisjoner i en fotnote:

- *Sikker ubåt*. Hovedkravet er generelt at ubåten må være sett. Observasjonen må være gjort på kort avstand under gode lys- og siktforhold. Observatøren må ha godt kjennskap til ubåter og være fortrolig med forholdene på sjøen. Det må heller ikke være det minste tvil om hva som er sett.
- *Sannsynlig ubåt*. Det er ikke grunn til å tvile på observasjonen, men kravene til sikker ubåt er ikke oppfylt.
- *Mulig ubåt*. Denne klassifiseringen dekker et vidt spektrum. På den ene siden har vi en observasjon som kan være en ubåt, og på den andre siden en observasjon hvor man ikke kan utelukke at det er en ubåt. Det kan for eksempel være strømvirvler, drivgods med mer.
- *Ikke ubåt*. Denne betegnelse brukes når man uten særlig tvil kan si at denne observasjonen ikke er av en ubåt (Kibsgaard 1985, 214-215).

Et alternativt sett av definisjoner ble benyttet av utvalget som analyserte ubåtjakten i Sunnhordland i 1983:

- *Sikker ubåt*. En gjenstand som er sett og identifisert som ubåt av fagkyndig personell, eller er sett av to eller flere personer omtrent på samme tid, fra forskjellige observasjonssteder, og beskrevet ved klare kjennetegn for ubåt, og der observasjonene må antas å skrive seg fra samme objekt. Sikker ubåt kan også bekreftes fotografisk.

- *Sannsynlig ubåt*. En kontakt som viser sterke og vedvarende, eller gjentagne indikasjoner på å være ubåt.
- *Mulig ubåt*. En kontakt der foreliggende informasjonen indikerer tilstedeværelse av en ubåt, men der disse ikke er sterke nok til å rettferdiggjøre høyere klassifisering. Muligheten kan graderes fra liten til stor med mulighetsgraden 1 til 4.
- *Ikke ubåt*. En kontakt som ved nærmere undersøkelser viser seg å ha karakteristikk som utelukker muligheten for at det dreier seg om ubåt (Danielsen-rapporten 1983).

SIKKER UBÅT

Klassifiseringen *sikker ubåt* krevde i praksis at en ekspert på området måtte ha vært observatør, eller at et fotografi ble lagt fram for å dokumentere observasjonen og understøtte forklaringen, noe som ikke har skjedd i Norge. Dette gjorde at det i det undersøkte materialet på feltet kun var én kjent observasjon, i Andfjorden sommeren 1970, som oppnådde denne klassifikasjonen i henhold til reglene.

Sikker ubåt ble imidlertid dette året også benyttet ved to andre episoder med stor søkeinnsats. Den første hendelsen skjedde i området Tysfjord og Ofoten i forkant av og delvis parallelt med at den sikre ubåten i Andfjorden ble oppdaget (Tamnes 1997, 42; SKN 1970b). Den andre antatt sikre krenkelsen fant sted i Hardangerfjorden i november 1970. I begge disse tilfellene dannet antallet og karakteren av troverdige observasjoner en så overbevisende kjede av indisier at en helhetlig vurdering ga slutningene *sikker ubåt*. Men kommandøren for sjøstridskreftene i Sør-Norge var mer forsiktig. Han skrev i sin konklusjon "at de rapporter som foreligger, ikke gir noe sikkert bevis for at det var en ubåt som befant seg i HARDANGERFJORDEN, men at de gir relativt sterke indikasjoner på at så var tilfelle" (KOMSJØSØR 1971).

SANNSYNLIG UBÅT

De strenge kravene for å oppnå klassifiseringen *sikker ubåt* gjorde at en kontakt som ble betegnet *sannsynlig ubåt*, i virkeligheten kunne representere en meget troverdig observasjon. Kibsgaard skrev om dette at "[d]et må bemerkes at flere observasjoner som er evaluert til kategorien *sannsynlig ubåt* i realiteten er meget nær klassifiseringen *sikker ubåt*" (1985, 214). Illustrert med tall var sannsynligheten i de fleste av disse tilfellene trolig mer enn 90 prosent. En vurdering av flere ulike rapporter om observasjoner av fremmed ubåt som fikk denne klassifiseringen, underbygger en slik slutning. For å troverdiggjøre påstanden vil jeg presentere dokumentasjonen av fire representative hendelser som de militære myndigheter klassifiserte som *sannsynlig ubåt*.

I det første tilfellet iakttok en observatør på dagtid den 24. april 1969, under meget gode forhold, aktiv bruk av periskop over en lengre periode i Rombaken ved Narvik. Han la merke til dreining, opp og nedkjøring, samt generering av baugbølge fra periskopet.

Det ble foretatt kursendringer, og sjøfugl som svømte i kurslinjen lettet når periskopet til den antatte ubåten nærmet seg. I tillegg tegnet iakttakeren en meget troverdig skisse av periskopet han hadde sett (FKN 1970c).

Den andre hendelsen skjedde i Laksefjorden 6. mars 1970. Den involverte farkosten var et fiskefartøy med to mann om bord som trålet etter reker. Dekksmannen iakttok i rundt ti minutter at det brøt på sjøen i en avstand mindre enn en nautisk mil fra båten. Han observerte også det han trodde var en finne som beveget seg med sakte fart. Han underrettet skipperen som prøvde å avskjære "hvalens" kurs. De oppdaget da en svart, noe tykk pinne som beveget seg i forkant av "brusningen" på sjøen. Da de kom nærmere, oppfattet fiskerne at det var et ubåtperiskop og måtte tørne for å unngå kollisjon. Avstanden fra periskopet, som de nå så tydelig, var mindre enn 50 meter, da det plutselig forsvant. Samtidig opplevde de tegn på dragsug. De prøvde også å ta bilde, men var for sene til å få med periskopet. Fotografiet som ble overlevert militære myndigheter viste kun en slags unaturlig bølge eller skavl på sjøen. Etter dykkingen observerte de i noen minutter en skumstripe etter den antatte ubåten som hadde kurs inn fjorden.

Det tredje eksemplet fant også sted i Laksefjord rundt to uker senere. Datoen var 20. mars, og det var også denne gangen to meget pålitelige observatører som rapporterte. Det var kveld og mørkt med snøbyger. Uavhengig av hverandre, da den ene befant seg på en skyssbåt og den andre var ute i robåt, iakttok de et lys med et rødhvitt skjær som startet å rotere etter å ha vært i ro. Samtidig var det radarekko på peilingen. Skyssbåten satte kurs mot radarkontakten. Avstanden avtok, men etter noen minutter forsvant ekkoet. Kort tid før dette skjedde var det sterk hyling på både nødfrekvensen og radioen, slik det gjerne er når en kraftig radiosender søker etter rett frekvens (tuner opp) i nærheten. Etter en knapp time fikk fartøyet på nytt kontakt på radar. Skipperen observerte at den antatte ubåten både endret kurs og fart. En periode lå kontakten i ro i skyssbåtens kurslinje, men startet opp da distansen til ekkoet avtok. Etter omtrent et kvarter i en avstand på noe under 500 meter forsvant så radarkontakten nok en gang. I avhøret hevdet skipperen at siden været hadde lettet, og det nå var stjerneklart med svakt måneskinn, ville de visuelt ha sett et eventuelt overflatefartøy på denne distansen (FKN 1983).

Den fjerde hendelsen jeg velger å trekke fram, skjedde i Vestfjorden den 7. mai 1982. Flyveren på et Cessna 206 amfibiefly passerte Rotvær med kurs mot Skrova, da han kl. 19.20 observerte noe som blinket på sjøen to til tre kilometer unna. Han fløy mot den blinkende gjenstanden og så en roterende radarantenne som reflekterte sollyset. I kort avstand fra antennen så han også et periskop. Mastene, som begge var sorte, beveget seg med god fart gjennom vannet og dannet en tydelig kjølvannsstripe. Ubåten var på sørvestlig kurs, og da flyet nærmet seg, dykket den i "en vippende bevegelse" med mastene ute, noe som gjorde at radarantennen pisket opp vannet i det den traff overflaten. Et godt stykke bak tårnet bygde det seg i tillegg opp en rygg av vann idet ubåten gikk ned rett før flyet nådde fram. Flyveren så i et kort øyeblikk konturene av tårnet og akterskipet av en stor ubåt i det flyet passerte rett over. Deretter var kontakten borte, og det var ikke mer å se.

Flyveren hadde særlige forutsetninger for å være en pålitelig observatør. Under førstegangstjenesten utdannet han seg til froskemann og drev senere sitt eget firma som tilbød ulike former for dykkertjenester på norskekysten. Han benyttet jevnlig eget fly i slike oppdrag, og hadde ofte sett norske ubåter operere i leia og i fjordene. Det han i dette tilfellet reagerte på, var at denne ubåten seilte så langt nord i farvannet i et område godt utenfor den vanlige skipsleia. Han hadde ikke sett at norske ubåter benyttet denne delen av fjorden før. I tillegg var dette fartøyet mye større enn Kobben-klassen, og det hadde et betydelig lengre tårn (FKN 1983). I dette tilfellet kan inntrengeren muligens vært en alliert ubåt som opererte uten tillatelse i norsk indre farvann.

Gitt de faktiske opplysninger som kom fram under observasjonene, var det naturlig å klassifisere disse rapportene som *sannsynlig ubåt*. I disse tilfellene var det trolig tale om uidentifiserte ubåter som krenket norsk indre farvann. På den bakgrunn er det heller ikke urimelig å slutte at alle rapporter som fikk denne klassifiseringen, i et betydelig antall tilfeller reelt sett var fremmede ubåter som foretok uhjemlet inntrengning. Det faktum at tre av disse fire eksemplene kunne ha blitt klassifisert som *sikker ubåt* om det hadde vært "fagkyndig personell" som hadde observert hendelsene, svekker selvsagt heller ikke en slik konklusjon.

MULIG UBÅT OG IKKE UBÅT

Rapporter om fremmede ubåter som i ettertid ble klassifisert som *mulig ubåt*, hadde med utgangspunkt i definisjonen betydelig større spennvidde enn de bedre dokumenterte observasjonene. Likevel indikerer en rekke forhold at sannsynligheten i de aller fleste tilfeller oversteg 50 prosent. Flere faktorer understøtter denne tolkningen. For det første hadde mange sjøkommandører en meget skeptisk holdning til denne type rapporter.¹² Dette grunnsynet kan ha bidratt til at admiralene kanskje ikke alltid hadde en tilsvarende kritisk innstilling når en mulighet for alternative forklaringer dukket opp. Samlet sett kan dette indikere at klassifiseringene kunne tendere mot å bli *for* nøkterne. Kanskje noen observasjoner som havnet i gruppen *ikke ubåt*, for eksempel burde vært plassert i kategorien *mulig ubåt*? Det betydelige antallet tilfeller som ble klassifisert som *ikke ubåt*, uten at det ble foretatt verken oppfølging eller særlig grundige vurderinger, trekker nødvendigvis oversiktens tyngdepunkt i samme retning. I tillegg kommer at ubåtoperasjoner i utgangspunktet og som hovedregel foregår i løyd - til stede og usynlig. Helhetlig vurdert gir den tilgjengelige statistikken trolig et måteholdent og avdramatisert bilde av fremmed ubåtaktivitet i norske farvann.

Kommentarene som fulgte en bearbeidet oversikt over meldinger om ubåtlignende gjenstander og ubåtsøk i perioden 1975-85 som Forsvarets overkommando laget i 1985, kan kanskje tas til inntekt for en slik tolkning (FO 1985). Formålet med denne framstillingen var å etablere et felles grunnlag for dem som på vegne av Forsvaret skulle uttale seg om disse sakene. Det nye var at overkommandoen benyttet kategorien *negativ*, i stedet for *ikke ubåt*. Innføringen av kategorien *negativ* kan, uten at det ble utvetydig sagt,

indikere en erkjennelse av at ikke alle meldinger som havnet i denne klassen uten videre kunne kategoriseres som *ingen ubåt*. En grunn kunne være at det sjelden var ressurser nok til å følge opp og undersøke alle rapportene på en tilfredsstillende måte. Kategorien *negativ* omfattet således alle mottatte meldinger, inkludert eventuelle resultatløse søk, som ikke førte til en klassifisering *mulig ubåt* eller høyere. Forsvarets overkommando understreket for øvrig også det store spennet innenfor kategorien *mulig ubåt*, men fastslo at det verken var praktisk eller realistisk å operere med underkategorier som høy eller lav troverdighet.¹³

Meldinger om fremmed ubåt førte sjelden til øyeblikkelig innsats med formålstjenlige midler på observasjonsstedet, fordi slike normalt ikke var på plass i området. Dessuten tok det ofte så lang tid å bringe kapable søkeenheter til stedet, at det i mange tilfeller framsto som lite hensiktsmessig å igangsette systematiske søk på et senere tidspunkt. Den rapporterte hendelsen kunne i tillegg ha blitt vurdert å ha lav sannsynlighet for å være ubåt. Det norske forsvaret manglet i slike situasjoner midler til hurtig å kunne rykke ut og igangsette søk, en rolle helikoptre med antiubåt kapasitet kunne ha ivaretatt. Det kan styrke antakelsene om at antallet hendelser som burde vært klassifisert *sannsynlig ubåt* og *mulig ubåt*, trolig er underrepresentert i statistikken. Denne vurderingen underbygges ytterligere av at det i fredstid innimellom kunne være både militært og politisk hensiktsmessig å fastslå at en rapport ikke var ubåt. Det framstår dessuten som usannsynlig at en melding som i liten grad ble undersøkt, fikk for høy klassifisering.

Det forekom jevnlig at det var forskjellig syn på klassifisering. Skillet gikk ofte mellom etterretningssiden som argumenterte for høyere klassifikasjon, og sjøoperasjons-senteret som holdt igjen. Slik uenighet hadde gjerne utgangspunkt i ulik vurdering av kvaliteten på observasjonene og forskjellig grunnsyn på sannsynligheten for slike krenkelser i sin alminnelighet (Thomesen 2006). Operative offiserer, spesielt de med tradisjonelle ubåtoperasjoner som erfaringsreferanse, hadde kanskje en tilbøyelighet mot å være mest skeptiske i sine analyser. Etterretningsoffiserer med annen bakgrunn kunne tidvis være mindre avvisende til meldinger tidligere ubåtsjefer anså som tvilsomme. Ikke minst kunne slike avvik i vurderingene oppstå i bedømmingen av rapporter om observasjoner fra grunne og trange farvann. Forklaringen kunne være at representantene for etterretningssiden i tillegg til å tendere mot å ha større tillit til kystbefolkningen som rapportører, lettere tenkte i retning av spesialstyrker og mindre undervannsfarkoster. Dersom slike avdelinger var involvert, fulgte de rimeligvis også andre operasjonskonsepter enn en ordinær besetning på en angrepsubåt ville ha gjort (SVT 2007).¹⁴ Siden etterretningssiden hadde siste ordet i arbeidet med å kategorisere, kan det i noen grad ha motvirket og rettet opp den påpekte tendensen til å klassifisere for lavt. Tjenestens tilgang til annen relevant, men gradert informasjon fra andre kilder bidro trolig ytterligere til å styrke vurderingenes kvalitet og objektivitet.

OPPSUMMERING

Korrekt klassifisering av en melding om ukjent ubåt basert på begrenset tilgjengelig informasjon, er nødvendigvis en meget krevende oppgave. I løpet av den kalde krigen var det kun mulig å gjennomføre omfattende søkeoperasjoner med relevante, kapable antiubåtressurser et fåtall ganger, noe som ikke gjorde utfordringen mindre. Dessuten har vi sett at sonarforholdene i norske fjorder og kystfarvann normalt i betydelig grad favoriserer ubåten. Marinen oppnådde således verken å ta bilde av eller å bringe noen fremmed ubåt til overflaten i de få tilfellene fullskala jaktoperasjoner ble gjennomført. Gitt de begrensninger søkeenheterne hadde, var resultatløs leting ingen avgjørende indikasjon på at en rapport var feil.

Dersom ikke alternative forklaringer på en troverdig måte kan forklare at det var noe annet enn en ubåt som ble sett, gjenstår imidlertid at folk bosatt på kysten generelt framstår som *meget* pålitelige observatører. En rekke forhold peker mot og sannsynliggjør det. Likevel medfører fraværet av dokumenterte, konkrete og udiskutable fakta at vurderingen av om en observasjon var en fremmed ubåt eller ikke, alltid vil måtte innholde et element av skjønn uansett hvor samvittighetsfullt, metodisk og objektivt analysene ble gjennomført. Siden den enkelte beslutningstakers holdninger kan påvirke vektingen av opplysningene om hver enkelt hendelse, er det rimelig å anta at resultatet kan bli ulike slutninger med forskjellige klassifiseringer som følge.

Observasjoner av ubåter

MELDINGER OM UKJENT UBÅT

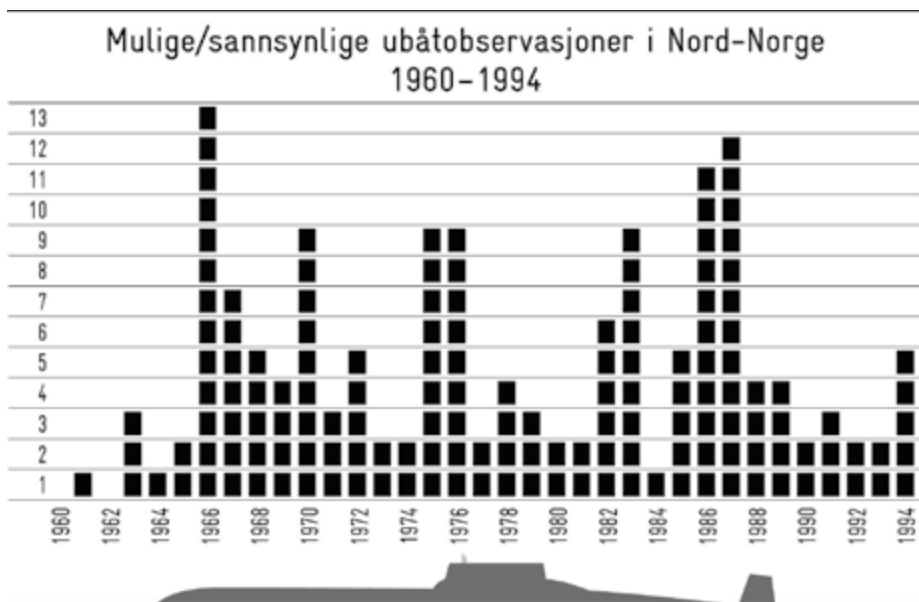
Flere forskere og utredere har behandlet statistikk over rapporter om, og klassifisering av, hendelser med uidentifiserte ubåter. I 1995 skrev Ole A. Lindaas om krisehåndtering og kriseforebygging (48–52). Med utgangspunkt i en tabell over meldinger om, og klassifiseringer av, ubåtlignende gjenstander for perioden 1975–92 hentet fra Forsvarets årsoversikter for 1986 og 1992, foretok Lindaas en bred analyse og drøfting av dette materialet. Samme år publiserte også etterretningsoffiseren Fred O. Nilsen (1995) en studie der det inngikk tabeller over rapporter om uidentifiserte ubåtobservasjoner i Nord-Norge for tidsrommet 1948–94.

En annen kilde, Danielsen-rapporten, angir at det i perioden 1969 til mai 1983 var til sammen 175 innmeldte observasjoner av uidentifiserte undervannsobjekter. Fordelingen var 99 i Nord-Norge og 76 i den sørlige landsdel. Av disse ble tre klassifisert som *sikre*, 12 som *sannsynlige*, 85 som *mulige* og 75 som *ikke ubåt*. Fire områder pekte seg ut der kystbefolkningen oftere enn andre steder iakttok slik aktivitet (Danielsen-rapporten 1983, 2–3):

- Øst-Finnmark
- Troms med Andfjorden
- Vestfjorden/Ofoten-bassenget
- Vestlandet fra Sognefjorden til og med fjordene i Ryfylke.

Videre behandlet professor Rolf Tamnes temaet i bind 6 av *Norsk utenrikspolitikk historie* og presenterte der en tabell over ubåtobservasjoner i Nord-Norge. Tabellen gir en forenklet, men representativ, framstilling av det tilgjengelige kildematerialet for landsdelen i perioden 1960–94. Han tok ikke med rapporter om antallet som ble klassifisert *ikke ubåt* eller meldinger om egne og allierte ubåter, noe Nilsen gjorde, selv om statistikken på

det sistnevnte feltet var svært mangelfull. Vi skal benytte tabellen til Tamnes til en gjennomgang og vurdering av meldingene om uidentifiserte undervannsobjekter.

Tabellen viser antallet registrerte meldinger om uidentifiserte ubåter som årlig ble klassifisert mulig eller sannsynlig ubåt i perioden 1960–94 i Nord-Norge.

Tallmaterialet angir at det totalt forekom 154 slike hendelser. Det ga et årlig gjennomsnitt på i underkant av fem antatt troverdige rapporter om uidentifiserte ubåter. Gitt mine tidligere analyser og vurderinger er det trolig et meget nøkternt anslag. Det er derfor ikke urimelig å anta at flere meldinger som ble klassifisert som *ikke ubåt*, burde ha vært med i denne statistikken.

En nærmere granskning av det tilgjengelige tallmaterialet viser at året 1966 på 1960-tallet skilte seg ut med 13 slike hendelser. Ingen ytre sikkerhetspolitiske eller andre kjente forhold kan forklare dette avviket. På 1970-tallet var toppnoteringen lavere, men det var flere år med et høyt antall troverdige meldinger. Årene 1970, 1975 og 1976 hadde alle ni observasjoner for hver av disse sammenslåtte kategoriene. Fra 1977 minsket tallet på rapporter av *mulige og sannsynlige ubåter*, men økte igjen markant fra 1982 og toppet seg i 1986 og 1987 med 11 og 12 respektivt. En mulig ekstern årsak som kan forklare økningen, er den sovjetiske uroen for innføringen av den nye, framskutte amerikanske marinestrategien som ble iverksatt i denne perioden.

Det store avviket på 1980-tallet gikk imidlertid i motsatt retning: I 1984 var det kun én observasjon som fikk betegnelsen *mulig ubåt* eller høyere. Samtidig ble over 40 meldinger klassifisert som *ikke ubåt* av Forsvarskommando Nord-Norge. Dette unntaks-

året med innrapportering av mange lite troverdige observasjoner kan ha sammenheng med den store internasjonale oppmerksomheten de foregående årene vedrørende jakten på fremmede ubåter i den svenske skjærgården. Ikke minst var det et vedvarende fokus på temaet i alle typer media. Det store antallet som fikk negativ klassifisering i 1984, kan derfor tenkes for det første å henge sammen med at andre enn fastboende og sjøfarende i større grad enn tidligere meldte fra. Disse nye iakttakerne kunne ha begrenset lokal tilknytning til de aktuelle farvannene i kystsonen og generelt mindre erfaring med aktivitet på sjøen. For det andre er det rimelig å anta at antallet uhjemlede inntregninger av fremmede ubåter på norskekysten avtok, eller at fartøyene i det minste opererte mer forsiktig. Den pågående medieomtalen, den diplomatiske uroen og de politiske konsekvenser spekulasjonene rundt hendelsene i Sverige førte med seg, burde tilsi og kunne begrunne en slik handlemåte. For det tredje er det tenkelig at denne oppmerksomheten bidro til at enkelte i større grad enn tidligere av ulike årsaker lot seg friste til å fabrikere falske rapporter.

Statistikken over innmeldte observasjoner er ufullstendig og i tillegg beheftet med andre mangler. En gjennomgående svakhet ved materialet som helhet er at rapporter som omtalte egne eller allierte ubåter som de sjømilitære myndigheter kjente til, kun unntaksvis ble registrert i arkivene. En grundigere dokumentasjon av slike meldinger kunne ha gitt et solid grunnlag for å bedømme den generelle troverdigheten av kystbefolkningens rapporter, en avgjørende og ofte omstridt faktor når sannsynligheten for og omfanget av krenkelser skal bedømmes. Et notat utarbeidet ved Forsvarskommando Nord-Norge i 1986 angir at det i perioden fra 1. januar 1948 til 1. desember 1986 ble identifisert 324 mottatte meldinger i arkivmaterialet. Imidlertid tar forfatteren en rekke forbehold om statistikkens pålitelighet – blant annet kan samme observasjon ha kommet med flere ganger (dubletter). Antallet rapporter kan likevel fortelle noe om mengden av innmeldte observasjoner.

REAKSJON PÅ OBSERVASJON AV UKJENT UBÅT

På 1970-tallet var rutiner og prosedyrer ved meldinger om fremmed ubåt godt innarbeidet i Sjøforsvaret. Når en rapport ble mottatt, var gjerne første trinn en kartstudie av stedet meldingen kom fra. Så sant det var mulig å operere ubåt i farvannet, ble det i trinn to som oftest reagert med å sende jagerfly, i neste omgang kanskje en MTB, dersom en skvadron opererte i området eller ikke var for langt unna. Parallelt ble trinn tre gjennomført. Stedets lensmann ble kontaktet for å innhente hans vurdering av påliteligheten til den eller dem som hadde meldt fra. Den videre reaksjonen var avhengig av en rekke forhold, som rapportens innhold, sted, tilgjengelige fartøyer, deres avstand til observasjonsstedet, eller om det var kommet flere meldinger. Trinn fire, der lensmannen tok opp nærmere forklaring, ble ofte fulgt opp ved at offiserer fra forsvarskommandoen, eventuelt fra distriktet,

også møtte og samtalte med dem som hadde sagt fra. I de tilfeller der observasjonene ble vurdert til å være en mulig eller sannsynlig undervannsbåt, kunne en mer omfattende søkeoperasjon bli igangsatt om nødvendige ressurser var tilgjengelige.¹⁵

I Nord-Norge, der kontreadmiral Ragnvald Tamber var sjef for sjøforsvarskommandoen på slutten av 1960-tallet, ble imidlertid meldinger om ukjente ubåter tatt på stort alvor. Han vektla at oppfølgingen av slike hendelser helst skulle omfatte en klar reaksjon, gjerne en markering ved å sende fly eller fartøy til området. Offiserer fra sjøoperasjonssenteret tok som oftest straks kontakt med observatøren for å få så nøyaktige opplysninger som mulig. Det ble også rutinemessig foretatt vitneavhør av vedkommende. Slike oppfølgingssamtaler ble enten gjennomført av den lokale lensmannen, en politimann og/eller en offiser, enten sikkerhetsoffiseren ved det aktuelle sjøforsvarsdistriktet eller en etterretningsoffiser fra forsvarskommandoen.

KYSTBEFOLKNINGENS RAPPORTER

En årvåken lokalbefolkning og mange som for øvrig hadde sitt daglige virke knyttet til sjøen i kystområdene, var viktige hjelpere i bestrebelsene med å overvåke territorialfarvannet. I tillegg til kystbefolkningen i sin alminnelighet bidro spesielt fyrvoktere, losere, havneansatte og lensmenn, samt offiserer og mannskaper på fartøyer som seilte på kysten, til å holde Sjøforsvaret oppdatert. Denne mangslungne gruppen av mennesker, med sin ulike tilknytning til aktivitet på sjøen i kystfarvannene, kompenserte på mange måter for de begrensede ressursene de sjømilitære myndigheter disponerte for å holde oppsikt med strekningen fra svenskegrensen i sørøst til Grense Jakobselv i nordøst. Troverdigheten til kystbefolkningen som observatører er vesentlig for å klargjøre omfanget av ubåtkrenkelsener under den kalde krigen. Derfor blir spørsmålet i hvilken grad deres rapporter var til å stole på, sentralt.

For å svare på det vil jeg starte med å referere til et foredrag admiral Folke Hauger Johannessen holdt i Løytnantsklubben i Bergen vinteren 1973, relativt kort tid etter at han gikk av som forsvarssjef. Møtet ble arrangert i etterkant av ubåtjakten i Sognefjorden i november 1972. I spørreperioden som etterfulgte admiralens orientering, forklarte Hauger Johannessen sin holdning til rapporter om fremmede ubåter. De skulle tas på største alvor og følges opp, men det skulle ikke settes unødige offentlig søkelys på de etterfølgende operasjonene når det kunne unngås. Han vektla at han alltid hadde hatt stor tillit til kystbefolkningens observasjonsevne og årvåkenhet. Den tidligere forsvarssjefen begrunnet det med at den daglige aktivitet på sjøen på et gitt sted danner et lokalt mønster. Når noe avvek fra denne normalen, ville det fange de fastboendes oppmerksomhet. Som oftest ville det forårsake at de grep til kikkerten, som alltid sto klar – gjerne i vinduskarmen – for å betrakte det uvanlige som skjedde nærmere.

Videre forklarte admiralen at antallet ubåtrapporter i hans virketid som forsvarssjef et år hadde økt så mye sammenlignet med de foregående årene, at han hadde besluttet å bryte med den etablerte praksisen og gå ut med dette til offentligheten på tv. Til admiralsens store overraskelse gikk antallet rapporter om observasjoner av fremmede ubåter markant ned det påfølgende året. Siden innslaget hadde hatt et relativt dramatisk budskap, samt at sendingen gikk på lufta senhøstes i den mørke årstiden, hadde han på grunn av velkjente psykologiske mekanismer forventet at hyppigheten ville øke. Han mente at nedgangen i antall meldinger viste at rapportene i stor grad var reelle. Forklaringen han ga, var for det første at da de utenlandske myndigheter som opererte ubåter i norske farvann ble kjent med innholdet i tv-innslaget, førte det trolig til at aktiviteten ble redusert. For det andre viste statistikken at kystbefolkningen ikke hadde latt seg påvirke til "å se" flere ubåter i høstmørket. Dette mente admiralen samlet sett, på en overbevisende måte, underbygde hans oppfatning av påliteligheten til kystbefolkningens observasjoner og nøyaktigheten i deres rapporter.¹⁶

Unntaksåret som admiral Hauger Johannessen siktet til, må ha vært 1966. Det har som tidligere påpekt, ikke lyktes å identifisere ytre forhold som på en plausibel måte kan begrunne hvorfor disse endringene skjedde akkurat dette året. Derimot ga et søk etter tv-innslag om ubåter interessante resultater. Den 12. november 1965 ble det sendt et lengre program på NRK om norske ubåtoperasjoner med tittelen "Den tause vokter". Dette falt i tid sammen med at Sjøforsvarets operative myndigheter begynte å ta kystbefolkningens meldinger på større alvor. En mulig forklaring på økningen av ubåtrapporter i 1966 kan derfor være så enkel at dette programmet medvirket til at flere meldte fra om slike observasjoner enn tidligere. Videre sendte Dagsrevyen nøyaktig på dagen ett år senere et langt innslag under tittelen "Jakt på fremmed ubåt". Sannsynligvis var det dette innslaget den tidligere forsvarssjefen refererte til i Løytnantsklubben.¹⁷

En annen meget interessant indikator på kvaliteten av kystbefolkningens rapporter er ved observasjoner av egne ubåters virksomhet, da disse kan kontrolleres mot ubåtenes reelle aktivitet og opptreden i det aktuelle farvannet. Et begrenset antall slike meldinger er funnet i det gjennomgåtte arkivmaterialet. Offiserene som behandlet disse rapportene, trakk ved flere høver fram og understreket hvor nøyaktige og etterrettelige beskrivelsene var. Kanskje grunnen til å framheve disse vurderingene var at dette utfordret holdninger saksbehandlerne hadde om dem som meldte fra om ukjente ubåter? Et eksempel på en slik observasjon gjaldt KNM *Sklinna*, som 25. juni 1969 passerte neddykket gjennom Magerøysundet. Observatøren hadde iaktatt periskopet og dessuten et kort øyeblikk, sett overkanten av tårnet. Han var sikker på å ha observert en ubåt, noe som altså viste seg å være riktig.

Under operasjoner der offiserene registrerte at rapportene om egne ubåter fra sivile kilder var svært pålitelige, ble samtidige meldinger om ukjente ubåter ikke sjelden nedtonet eller prøvd bortforklart. I den operative evalueringen av operasjonen i Sognefjorden kan et slikt mønster synes å tre fram. Mens evaluererne, kanskje med en undertone av

forbauselse, registrerer at beskrivelsene av egne ubåters bevegelser er svært dekkende, medfører dette ingen refleksjoner om at det samme kunne være tilfelle ved mottak av meldinger om ukjente undervannsfarkoster. Det er særlig interessant og relevant siden de som observerte ubåter i utgangspunktet ikke visste om fartøyene var norske eller fremmede.

TOKT FOR Å BLI SETT

Kart over området hvor det sommeren 1975 ble gjennomført et ubåttokt. Formålet for toktet var at ubåten skulle vise seg fram for å bli sett.

Sjøkommandøren, kontreadmiral Robert Helseth, besluttet midt på 1970-tallet å beordre en ubåt på kystpatrulje for underveis å vise periskopet eller andre master. Det skulle gjøres utenfor havner, ferjesteder og i nærheten av fiskefartøyer og annen kysttrafikk. Visningen skulle pågå til det var åpenbart at ubåten var blitt sett. Forskjellen mellom antall ganger fartøyet meldte at det hadde blitt observert og det antallet meldinger som ble innrapportert til myndighetene, skulle gi et

mål på hvor stor del av kystbefolkningens iakttakelser som faktisk ble rapportert. I tillegg ga operasjonen grunnlag for å vurdere påliteligheten av meldingene.

Kystpatruljen ble gjennomført i en periode med midnattssol, midt på sommeren i 1975. Toktet gikk fra Vestfjorden til Honningsvåg. Under hele seilasen gikk ubåten på periskopdybde tett inntil fiskefartøyer som lå og fisket eller opererte utenfor innseilingen til havner og fiskevær. I hovedskipsleia ble det både vist master og brukt fart. Dette for å lage skum og kjølvann for lettere å bli sett. Hver gang skipssjefen observerte at fartøyet var blitt oppdaget, for eksempel ved at folk om bord i fartøyene pekte mot periskopet når de passerte, sendte ubåten melding til forsvarskommandoen om dette.

Rapportene av ubåten og dens bevegelser som ble mottatt, var gode med nøyaktige beskrivelser. Imidlertid varierte hyppigheten på antallet ganger fartøyet ble innrapportert i forhold til registrerte iakttakelser. Forsvarskommando Nord-Norge mottok forholdsmessig flest meldinger fra Lofoten, Vesterålen, Vågsfjorden og Andfjorden. Videre østover ble relativt sett færre observasjoner innmeldt. En mulig grunn kan være at norske ubåter var godt kjent for folk som drev sjøen i dette området. De meldingene som ble mottatt, bekreftet at kystbefolkningen var troverdige iakttakere (Børresen 2006, Rist 2007).

Noen sjøkommandører gjennomførte egne tokt for å teste ut rapporteringshyppigheten og kvaliteten på de meldingene som ble mottatt. En slik operasjon ble på midten av 1970-tallet iverksatt av kontreadmiral Robert Helseth. Rapporten fra skipssjefen, kapteinløytnant Jacob Børresen, var journalført i Forsvarskommando Nord-Norges arkiv, men ble makulert i 1984.¹⁸ Skipssjefens erindring av toktet var at resultatene bekreftet at de som bor eller ferdes langs norskekysten, var troverdige når de rapporterte. Men toktet avdekket også at ikke alle meldte fra om det de så (Børresen 2006). Admiral Helseth uttrykte på sin side en viss forundring overfor den skråsikre avvisning enkelte inntok overfor meldingene om ubåter fra kystbefolkningen. Hvorfor skulle de samme som rapporterte så pålitelig om egne og allierte ubåter, ta så feil når de melder fra om ukjente, spurte han lett retorisk i et intervju (Helseth 2005). En god grunn for enkelte til *ikke* å rapportere om ubåtobservasjoner, kunne være ubehaget ved kanskje å ta feil eller ikke å bli trodd, samt frykten for å bli gjort til latter.

Øvelsesseriene Black Fiord og Bonnie Days, som trente Marinens fartøyer i kystovervåkning og suverenitetshevdelse, ga interessante erfaringer som styrket admiralene Hauger Johannessens og Helseths syn på lokalbefolkningen som pålitelige iakttakere av det som skjedde på sjøen. MTBer skulle som del av disse øvelsene innenfor et avgrenset søkeområde prøve å detektere egne ubåter som spilte inntrengere. Det ble gjentatte ganger godt dokumentert at søkefartøyene i mørke kunne passere selv oppdykkede ubå-

ter på kort hold uten at de ble oppdaget verken visuelt eller på radar. Parallelt mottok hovedkvarteret nøyaktige meldinger fra sivile i området som hadde observert de samme ubåtene (SKN 1970a). Erfaringene kan kanskje svekke en motforestilling som ikke sjelden har blitt brukt til ukritisk å avskrive rapporter om ukjente ubåter: Det skjedde når potensielle observatører, som besetningen på andre fartøyer som oppholdt seg i det samme området, ble spurt og ikke hadde sett det samme objektet som det hadde blitt meldt fra om. Erfaringene fra disse øvelsene viste altså at det ikke er grunnlag for alltid å slutte at melderer har tatt feil fordi andre som også var i nærheten ikke observerte tilsvarende fenomen. På den andre siden vil alltid troverdigheten til en observasjon bli vesentlig styrket når flere uavhengige iakttakere ser det samme samtidig, noe som selvfølgelig også gjelder for meldinger om ubåt.

Den tallmessig best underbygde argumentasjonen for kystbefolkningens troverdighet som observatører, har kommandørkaptein Nilsen lagt fram. I tidsbolken 1985–89 førte nemlig Forsvarskommando Nord-Norge (FKN) nøyaktig statistikk også over meldinger som kom inn om *egne og allierte ubåter*. I denne perioden mottok FKN totalt 174 rapporter om observasjoner av ubåt. Hele 53 prosent av meldingene viste seg å være kjente eller med andre ord *sikre ubåter*. I alle disse tilfellene kontrollerte forsvarskommandoen hver enkelt rapport mot egne ubåters posisjoner (Nilsen 1995, 12). Denne verifikasjonen gir et solid grunnlag for hypotesen om at kystbefolkningen er en *meget* troverdig observatør ved rapporter om ubåter. Vi kan med dette som statistisk utgangspunkt, med betydelig grad av sikkerhet, fastslå at det var reelle undervannsfarkoster også blant de resterende 47 prosent av meldingene. De fleste ulovlige inntrengerne befant seg utvilsomt blant de observasjonene som ble klassifisert som *sannsynlige* eller *mulige ubåter*, men kanskje enkelte også var bortgjemt i kategorien *ikke ubåt*?

OPPSUMMERING

Kystbefolkningen har i alle år i ulik grad meldt fra til sjømilitære myndigheter eller den lokale lensmannen når de har iaktatt periskop eller master av ubåter på periskopdybde, eller når ubåter er blitt oppdaget i overflatestilling. Storparten av observatørene visste sjelden om farkostene de så var norske eller fremmede. Gjennomgangen ovenfor dokumenterer at kystbefolkningen med stor troverdighet og nøyaktighet har beskrevet hvordan kjente norske og allierte ubåter opererte. Forsvarskommando Nord-Norge førte nøyaktig statistikk over alle innkomne ubåtrapporter i perioden fra 1985 til 1989. Selv om det hadde vært ønskelig med statistikk som dekket et lengre tidsspenn, er bolken likevel lang nok til å gi et godt vurderingsgrunnlag. Hele 53 prosent av meldingene viste seg å være *sikre ubåter* – egne og kjente allierte. Mer enn halvparten av meldingene om ubåter som kommer inn fra kystbefolkningen i Nord-Norge i denne perioden var således udiskutabelt observasjoner av reelle ubåter. Det er dessverre ikke tallmessig grunnlag fra tiden før 1985 eller etter 1989 til å kunne vurdere om det prosentvise innslaget av egne og allierte ubåter i denne perioden var representativt for innkomne meldinger over

lengre tidsbolker, men det dokumenterer likevel på en overbevisende måte rapportørenes pålitelighet.

Jeg har tidligere i forbindelse med redegjørelsen av klassifiseringssystemet gjennomgått fire eksempler på iakttakelser som fikk klassifikasjonen *sannsynlig ubåt*. Jeg mener å ha underbygget viseadmiral Kibsgaards utsagn om at denne klassifiseringen *er svært nær å være sikker ubåt*, noe jeg illustrerte ved å påstå at sannsynligheten for det var mer enn 90 prosent i hvert av de tilfellene som ble belyst. Videre påpekte jeg at tre av de fire eksemplene kunne ha vært sikre ubåter om observatøren hadde vært en erfaren marineoffiser. Dette er også en indikasjon på at det er lite trolig at *alle* av de resterende 47 prosent av observasjonene i perioden 1985–1989 var fantasifostre, selv om det vanligvis også vil være et innslag av feilmeldinger i et slikt materiale. Alle undervannsobjektene som ble sett og rapportert, var selvsagt ikke hver gang og uten unntak en ukjent ubåt – enkelte meldinger kan også ha vært fabrikkerte.

Sikre ubåter eller fargerike myter?

I dette kapittelet skal jeg gjøre rede for og vurdere de fem mest kjente og omtalte tilfellene av ubåtjakt i norske farvann under den kalde krigen. Det vil i neste omgang belyse sannsynligheten for at fremmede ubåter har krenket norsk territorialfarvann. Hendelsene skjedde i Ofotfjorden, Andfjorden og Hardangerfjorden i 1970, i Sognefjorden i 1972 og i fjordene i Sunnhordland i 1983. Alle unntatt én av disse antatte krenkelsene fikk på ulike måter klassifisering *sikker ubåt*, en klassifisering det imidlertid ikke alltid var enighet om. Eksempelvis var kontreadmiral Bjarne Grimstvedt, som var fregattsjef da han ledet ubåtjakten i Sognefjorden i 1972, overbevist om at det ikke var noen ubåt i fjorden den gangen. I det siste av tilfellene, Sunnhordland 1983, konkluderte utvalget som vurderte materialet knyttet til søkeoperasjonen med at det var "overveiende sannsynlig at en ubåt hadde operert i Hardangerfjorden og Sunnhordlandsfjordene i tiden 18. april til 4. mai 1983" (Danielsen-rapporten 1983, 8). Søkene blir omtalt i kronologisk rekkefølge.

OFOTEN OG ANDFJORDEN 1970

Den første episoden fant sted i Ofotfjordområdet i månedsskiftet mai-juni 1970. Den initiale observasjonen ble gjort i Tysfjorden av tre pålitelige personer ved 12-tiden den 27. mai. De ble først alarmert da de ble oppmerksomme "på unormale bølger som kom mot land fra den ellers stille fjorden" (SKN 1970b). De observerte straks etter "en smal kasseformet, grå eller svart gjenstand som dykket opp med kurs ut fjorden". De anslo farten til omtrent ti knop. De betraktet først gjenstanden i ca. tre minutter, deretter etter tur gjennom kikkert i to, tre minutter, til gjenstanden forsvant. Imidlertid kom den etter rundt syv minutter til syne igjen på større avstand med kurs ut fjorden. Observatørene meldte straks fra til lensmannen som øyeblikkelig rapporterte videre til Sjøforsvarskommando Nord-Norge (SKN), som igangsatte søk. Lensmannen kunne i tillegg opplyse at en person også kvelden før hadde registrert store, uvanlige bølger på en for øvrig helt stille

fjord. 23. MTB-skvadron og mineleggeren KNM *Brage* seilte til Tysfjorden og startet en gjennom søking av de aktuelle områdene. Et Orion-fly var på plass fra ca. kl. 14 for å gjennom søke farvannet utenfor innløpet til fjorden. Senere deltok også et helikopter som utførte visuelt søk. SKN avsluttet senere på kvelden den resultatløse operasjonen.

OVERSIKTSKART OVER VESTFJORDEN, OFOTEN OG ANDFJORDEN

Den neste observasjonen fant sted to dager senere, da en pilot på et Widerøe-rutefly oppdaget en neddykket ubåt med kurs inn Ofotfjorden sør for innløpet til Ramsund orlogsstasjon. Piloten så tydelig konturene av ubåten og begge aktre dybderor, samt to striper i vannet, noe han antok var kjølvannet fra to propeller. SKN iverksatte umiddelbart søk etter uidentifisert ubåt, og et Orion-fly var raskt på plass i Ytre Ofotfjord. For øvrig deltok mineleggeren KNM *Brage*, 24. MTB-skvadron, ubåten KNM *Skolpen* og oppsynsskipet O/S *Senja*, samt et helikopter på visuelt søk. Senere på kvelden den 29. mai besluttet SKN at overflatefartøyene skulle avbryte det pågående søket til neste morgen, men at KNM *Skolpen* skulle utplasseres i Ofotfjorden for passiv lytting. Bakgrunnen var en antakelse om at tidligere resultatløse søk var blitt avsluttet for tidlig. Det var mistanke om at inntrengende ubåter, som hadde holdt seg i ro mens søkeoperasjonene pågikk, på

denne måten senere kunne ha transittert ut av området uten risiko. 24. MTB-skvadron ble neste dag beordret å gå til Narvik på weekend. KNM *Brage* fortøyde i Lødingen på 20 minutters beredskap for raskt å kunne gi støtte til KNM *Skolpen*, mens O/S *Senja* gikk til kai i Ramsund. KNM *Horten* lå i havn i Harstad, klar til å kunne delta i operasjonen. Et Orion-fly var på søk i Ytre Ofotfjorden-Indre Vestfjorden fram til midt på dagen 30. mai med stort forbruk av sonarbøyer.

Om kvelden den 31. mai fikk KNM *Skolpen* hydrofonkontakt. Kontakten ble klassifisert som elektromotor. I periskopet observerte både sjef og nestkommanderende "kraftig skumsprøyt på 2000 yds avstand i til sammen 40 sekunder Skumsprøyten var typisk for periskop" (SKN 1970b). Etter at periskopet forsvant, ble KNM *Brage* underrettet. Mineleggeren avgikk straks fra havn for sammen med depotfartøyet KNM *Horten* å ta opp søk. Det første Orion-flyet ble satt inn fra midnatt. Både fartøyene og flyene fikk etter hvert et antall sonarkontakter og radarekko som kom og gikk, men ingen kontakter ble opprettholdt lenge nok til å tilfredsstillte kravene til klassifisering med høy sannsynlighet. KNM *Brage* og KNM *Horten* avsluttet operasjonen den 3. juni.

Parallelt med at dette søket foregikk, oppdaget O/S *Andenes* rett før midnatt 2. juni en oppdykket, fremmed ubåt i Andfjorden i en avstand på to nautiske mil. Oppsynsskipet observerte både blinkende lys og eksos i posisjonen. O/S *Andenes* satte kursen mot kontakten som dykket og forsvant på sørlig kurs med åtte knops fart. Samtidig var det hydrofonkontakt på peilingen som ble holdt i ca. ti minutter. SKN fastslo at det var en sikker ubåt og regnet med at den viste seg fram med hensikt, fordi en fersk ubåtobservasjon i Andfjorden ville rette interessen dit. Formålet var trolig på denne måten å tilskynde at viktige søkerressurser ville bli omdisponert slik at presset minsket på inntrengeren i Ofotfjorden, som nå ble antatt å oppholde seg i den indre delen av Vestfjorden.

SKN konkluderte med at to fremmede ubåter med sikkerhet hadde operert i norsk territorialfarvann i perioden 29. mai-3. juni, den ene i Ofoten 29. og 31. mai, den andre i Andfjorden 2. juni. Det ble antatt å være svært usannsynlig at det kunne være snakk om ett og samme fartøy. Ubåtens opptreden i siste tilfelle indikerte at den ønsket å bli sett, formodentlig for å svekke de pågående antiubåtoperasjonene i Vestfjorden. Observasjonen i Tysfjorden den 27. mai ble heller ikke utelukket å være en fremmed ubåt.

FREMME UBÅT I PERISKOPET

På bakgrunn av at piloten i et Widerøe-fly visuelt observerte en neddykket ubåt med to propeller på vei inn Ofotfjorden, ble den norske ubåten KNM *Skolpen* 29. mai 1970 beordret på patrulje i et felt utenfor Ramsund. Skipssjefen, daværende løytnant Thor Johansen, husker at været var fint og sonarforholdene gode. Intet spesielt skjedde før om kvelden den 31. mai. Fartøyet lå da på periskopdybde med alt nødvendig utstyr avslått i en posisjon knapt en nautisk mil vestnordvest

av Finnvikklubben. Ubåten var plassert slik i farvannet at sikten var god langt innover fjorden. Løytnant Per Rosengren, som var nestkommanderende, hadde vakt i sentralen. Klokken 21.28 rapporterte sonaroperatøren om kontakt på passiv sonar. Han trodde det kunne være en elektromotor. Lydkilden kom østfra, og kontakten var på vei ut fjorden.

Nestkommanderende sjekket hydrofonkontakten og var enig med operatøren. Deretter ble sjefen varslet. Johansen husket kontakten som god, og lett å klassifisere som ubåt. Den trakk utover med en beregnet fart på mellom fem og sju knop. Skipssjefen tok over periskopet og holdt det noen grader foran retningen til kontakten, som sonaroperatøren ga fortløpende. Det ble raskt klart at det ikke var noe overflatefartøy å se på peilingen. Motoromdreiningene fra den mulige ubåten holdt seg lenge konstant, men da kontakten var nesten rett nord for KNM Skolpen, rapporterte operatøren at omdreiningstallet økte. Det er vanlig når en ubåt skal opp til periskopdybde, hensikten er å få et godt løft på båten. En liten stund etterpå gikk kontakten ned med omdreiningene igjen. Dette gjøres for at ubåten ikke skal ha for høy fart når periskopet bryter vannflaten og skaper en bølge.

Like etter at omdreiningene avtok, ropte sjefen at han så skumsprøyt på peilingen. Avstanden var da ca. 2000 meter. Nestkommanderende fikk også sett vannspruten, som hadde en form som var typisk for et periskop i overflaten. Selv om ingen så periskopet som sådant i løpet av de ca. 40 sekundene observasjonene varte, ble objektet klassifisert som periskop med peilingstrekk mot venstre. Vannspruten rundt periskopet forsvant kort tid etter at sonaroperatøren rapporterte at omdreiningene igjen økte. Det er ifølge den tidligere nestkommanderende, så vel som ubåtens rapport, vanlig å øke farten for at ubåten skal komme seg raskt ned på sikker dybde. Etter ca. ti minutter fra første kontakt ble sjef KNM Brage, som var OTC (Officer in Tactical Command),¹⁹ underrettet.

Støyen fra en stykkgodsbåt på vei østover inn fjorden overdøvet etter hvert duren fra elektromotorene til den fremmede ubåten slik at kontakten med inntrengeren ble mistet kl. 21.48. KNM Skolpen hadde da holdt kontakten med krenkeren sammenhengende i 20 minutter. Melding til SKN gikk ut to minutter etter at kontakten var tapt. Etter at stykkgodsbåten var klarert, la KNM Skolpen seg på en vestsørvestlig kurs, men ny kontakt med inntrengeren ble ikke oppnådd. Diverse søk etter den ukjente ubåten ble senere gjennomført i området fram til 12-tiden neste dag, da KNM *Skolpen* dykket opp på grunn av en oljelekkasje på periskopet som hadde forverret seg. Deretter fortsatte fartøyet patrulje på overflaten i Ytre Ofotfjord uten resultat fram til kl. 20.30 den 1. juni. KNM *Skolpen* mottok da ordre om å avslutte søket. Deretter forlot fartøyet området (SKN 1970b, vedlegg 4).²⁰

HARDANGERFJORDEN 1970

Den neste hendelsen som resulterte i klassifiseringen *sikker ubåt* skjedde i Hardangerfjorden i november 1970. Den var særlig interessant fordi den inngikk i et mønster der meldinger om ukjent ubåt i vestnorske fjorder sammenfalt i tid med at sovjetiske ubåter fra Østersjøflåten var under rutinemessig transitt til eller fra patroljeområdet ved Malin Head, nordspissen av Irland. Allierte observasjoner av disse Whiskey-klasseubåtene viste at fartøyene dessuten opererte i Nordsjøen og på norskekysten når de var på patrolje. I det aktuelle tilfellet utpasserte en ubåt av denne klassen fra Østersjøen 5. november 1970 og returnerte 3. desember. Sistnevnte dato var for øvrig samme dag som kommandøren for sjøstridskreftene i Sør-Norge terminerte jakten på den uidentifiserte ubåten i Hardangerfjorden.

KART OVER HARDANGERFJORDEN OG SUNNHORDLANDSFJORDENE

Ubåten ble først observert om morgenen 23. november ved Ystenes i Sørfjorden i en avstand på ca. en nautisk mil. Den lå da i overflatestilling og ble iaktatt av kapteinen og romannen fra en ferge som var i rute fra Kvandal til Kinsarvik. Kapteinen hadde seilt på fergeselskapets fartøyer i Bjørnefjordområdet, et hovedøvelsesfelt for norske ubåter der også allierte fartøyer jevnlig trente. Han hadde derfor betydelig erfaring med å observere ubåttaktivitet. Kapteinen var helt sikker på at det var en ubåt han hadde sett, og romannen bekreftet observasjonen.

En søkeoperasjon ble umiddelbart igangsatt av Sjøforsvarskommando Vestlandet (SKV). Fregatten KNM *Narvik* og kanonbåtdivisjonen av 21. MTB-skvadron ble i første omgang dirigert til området for å starte søk. Samtidig ble ubåten KNM *Kaura* gjort klar til avgang fra Haakonsvern. I tillegg ble fregatten KNM *Trondheim*, samt korvettene KNM *Sleipner* og KNM *Æger*, seilt til området. SKV utga kl. 13.55 en operasjonsordre der enhetene ble disponert som følger (SKV 1970):

- MTBene i indre del av Hardangerfjorden fra kl. 12.45
- KNM *Narvik* i Kvinnheradsfjorden fra kl. 14.00
- KNM *Kaura* i Husnesfjorden fra kl. 15.00
- KNM *Sleipner* og KNM *Ægir* i Ytre Bømlafjord fra kl. 18.00
- KNM *Trondheim* i Kvinnheradsfjorden fra kl. 20.00

Sonarforholdene varierte noe, men generelt var det mulig å oppnå gode avstander mot mål på periskopdybde, mens deteksjonsavstandene ble vesentlig redusert mot ubåter på større dybde enn 15–20 meter. På grunn av operasjonsområdets begrensede størrelse valgte sjef KNM *Kaura* å operere på periskopdybde. Det var stor trafikk i området. Steile fjellvegger ned til 200 meter gjorde at sterke lydutsendelser ble reflektert og ga ekko fra mange retninger. Ubåten hadde kontakt med 301 overflatefartøyer i løpet av operasjonen. Ingen av kontaktene ble klassifisert som ubåt. KNM *Kaura* måtte gå dypt for å klarere rundt hvert tredje overflatefartøy som passerte. Dette sammen med den høye bakgrunnsstøyen gjorde at søkeforholdene langt fra var optimale. Skipssjefen påpekte spesielt at en ubåt på større dybde enn 20 meter lett kunne ha passert feltet uten å bli oppdaget. De vanskelige forholdene begrenset selvsagt også eskortefartøyenes muligheter for å få kontakt.

Både korvetten KNM *Sleipner* og et Orion-fly fikk imidlertid begge indikasjoner på ubåt. Den 23. november detekterte KNM *Sleipner* på aktiv sonar en *mulig ubåt* som var på vei ut fjorden. Fartøyet holdt kontakten fra kl. 19.01 til 19.16, da ubåten trolig sendte ut to narrekontakter, kanskje ved å slippe ut luft. Disse ga kraftige ekko, noe som gjorde at operatørene rettet kontakten mot disse. De sterke signalene fra de falske kontaktene overdøvet ekkoet fra ubåten som forsvant fra korvettens sonar. I ly av narrekontaktene kunne ubåten gå dypt og komme seg unna (KNM *Sleipner* 1970). Siden prosedyren var omstendelig og tidkrevende, var ikke kriteriene for å angripe oppfylt før kontakten var

tapt. Neste dag den 24. november kl. 09.14 oppdaget et Orion-fly en *mulig ubåt* på sonarbøye i Bømlafjorden, men bøyen ble plukket opp av en fisker før indikasjonen var ferdig evaluert. Likevel ble ikke ny bøye lagt ut. I tillegg fikk et Orion-fly den påfølgende dag, 25. november, kontakt med en ubåt i Nordsjøen (FO 1971).

UBÅTKONTAKT I KLOSTERFJORDEN

Korvettene var på tokt i farvannet mellom Kristiansand og Stavanger den 23. november. Kort tid etter at en fergeskipper hadde rapportert om iakttagelsen av en ukjent ubåt ved Ystenes, ble fartøyene beordret til Hardangerfjorden. Korvettens oppdrag var å starte søk etter mulig fremmed ubåt straks de kom fram til det aktuelle området. På grunnlag av "framskrivingen" av inntrengerens posisjon, som ble plottet til 6,5 knop, planla fartøyene å starte søket i Husnesfjorden.

KNM *Ægir* opererte i den sørlige delen av området, litt nord av Tittelsnes. KNM *Sleipner* holdt seg i den nordlige delen av Husnesfjorden, mellom Huglo og Halsnøy. Fartøyet søkte inn Klosterfjorden nordfra og var rett utenfor Halsnøy kloster, da korvetten kl. 19.01 oppnådde kontakt med mulig ubåt i peiling 147 grader og avstand 2500 yards. Kontaktens posisjon var midt mellom Hilleøyane og Fluholmene. Initialt ble kontakten plottet for sydgående med fart seks knop, som var i samsvar med dopplereffekten. Klassifiseringen ble kl. 19.04 vurdert til *mulig ubåt*, konfidensnivå to. Det var en forsiktig første klassifisering som indikerer at det var for tidlig å fastslå at ekkoet var en ubåt. Da kontakten kl. 19.07 tørnet mot styrbord og økte farten, endret dopplereffekten seg tilsvarende. Konfidensnivået ble samtidig hevet til tre, noe som indikerte styrket tro på at ekkoet var en ubåt. Kl. 19.09 endret kontakten igjen kurs mot styrbord og styrte sørvestover med ca. 12 knop. KNM *Ægir* ble samtidig underrettet. Denne sene meldingen til søsterfartøyet skyldtes trolig at skipssjefen på dette tidspunkt, etter eget utsagn, ennå var meget skeptisk. Han fant det lite sannsynlig at inntrengereren hadde kommet seg gjennom KNM Kauras felt uten å bli detektert.

Kl. 19.12 begynte den fastsatte prosedyren for å bringe fremmed, uidentifisert ubåt til overflaten ved at fem håndgranater ble kastet i vannet. Samtidig igangsatte korvettene koordinert oppfølging av kontakten, og en synkemine ble klargjort. Kl. 19.14 tørnet ubåten hardt styrbord. KNM *Sleipner* fulgte etter, og klassifiseringen ble hevet til nivå fire, det høyeste for *sannsynlig ubåt*. To minutter senere mistet fartøyet kontakten. Kort tid deretter fikk KNM *Sleipner* to merkelige sonarkontakter, én i en avstand på 1100 yards, den andre på 1600. Begge ekkone var solide og ga dopplereffekt, men hadde for stor utstrekning til å være ubåt. Det ble også registrert mye kjøl vann i området på grunn av to ferger som passerte akkurat i det kritiske tidsvinduet. Rutinemessig ble et "mistet kontakt"-søk straks

satt i gang, men fornyet kontakt ble ikke oppnådd. Deretter fortsatte KNM *Sleipner* å lete etter ubåten i Klosterfjorden, mens KNM *Ægir* søkte sydover Bømlafjord. Denne innsatsen ga heller ikke noe resultat.

Selv om korvettene var under oppøving og ikke generalmønstrer, hadde KNM *Sleipner* en god og erfaren sonarbesetning. Nestkommanderende som ledet søkeoperasjonen, hadde mangeårig ubåterfaring. Han hadde gjennomgått langkurs i antiubåtkrigføring og dessuten vært antiubåtoffiser på fregatt. Både nestkommanderende og sonaroperatørene var overbevist om at det var en ekte ubåtkontakt, både på grunn av klangen på ekkoet og et godt samsvar mellom kurs- og fartsendringene og de tilhørende skiftene i dopplereffekt som ble observert. Det ble dessuten ansett for sannsynlig at de "rare" ekkoene var narremidler som ble benyttet i forbindelse med unnvikelsesmanøveren (KNM *Sleipner* 1970). *At kontakten var i det området korvetten hadde beregnet den skulle være, svekket selvsagt heller ikke indisiekjeden.*

Sonarskolens analyse av KNM Sleipners kontakt konkluderte med at det ikke kunne utelukkes at det var en ubåtkontakt. Grunnen til denne lite presise slutningen var mangelfullt faktagrunnlag. Sonarkontakten hadde ikke blitt tatt opp på bånd, og papiret på avstandsrekorderen som viste registreringene av ekkoene, hadde gått tapt. Datatilfanget ble for spinkelt, både for å gjennomføre pålitelige etteranalyser og for å trekke klare konklusjoner (KNM Tordenskjold 1970).

Etter at den ble oppdaget ved Ystenes, er det sannsynlig at den uidentifiserte ubåten satte kurs ut fjorden under stille gange på mer enn 20 meters dybde. De eksisterende forholdene for lydforplantning og den høye gjenklangen i fjorden gjorde at inntrengeren kunne passere KNM *Narvik* og KNM *Kaura* sine patruljefelt uten å bli oppdaget. Korvettene forutsatte at ubåten gikk med 6,5 knop ut fjorden. På dette grunnlag beregnet de å møte inntrengeren i området Husnesfjord, noe som viste seg å slå til. Etter at ubåten gikk dypt og unnslett, holdt den seg antakelig i skjul i området. Sannsynligvis utnyttet ubåten de ideelle forholdene den 25. november, med redusert dagslys på grunn av dårlig sikt, til å komme seg ut via den ubevoktede Bømlafjord og videre uoppdaget over Sletta til internasjonalt farvann. Ubåten av Whiskey-klassen innpasserte rutinemessig til Østersjøen den 3. desember uten å ha blitt detektert i det vanlige patruljeområdet vest av de britiske øyer i tidsrommet etter 5. november, da den gikk ut (Komsjøsør 1971).

Stedet der KNM *Sleipner* oppnådde kontakt, var i området korvettene hadde beregnet at ubåten ville være på det tidspunktet. Antatt transittdid passet altså med utseilt distanse fra første observasjonen og farten en Whiskey-klasseubåt pleide å bruke i slike situasjoner. Det styrket antakelsen om at den fremmede ubåten som krenket norsk ter-

ritorialfarvann, kunne være sovjetisk. Ut- og innpasseringstidspunktene for Whiskey-klassen fra Østersjøen viste at denne enheten var en sannsynlig kandidat. At fartøyet i patruljeperioden ikke ble observert vest av De britiske øyer, var nok et indisium på at dette kunne være inntrengeren. Forsvarets overkommando delte denne vurderingen og konkluderte med at en fremmed ubåt opererte i Hardangerfjorden i perioden 23.–25. november 1970. Den sovjetiske ubåten av Whiskey-klassen fra Østersjøflåten ble ansett å være den aktuelle kandidaten for krenkingen.

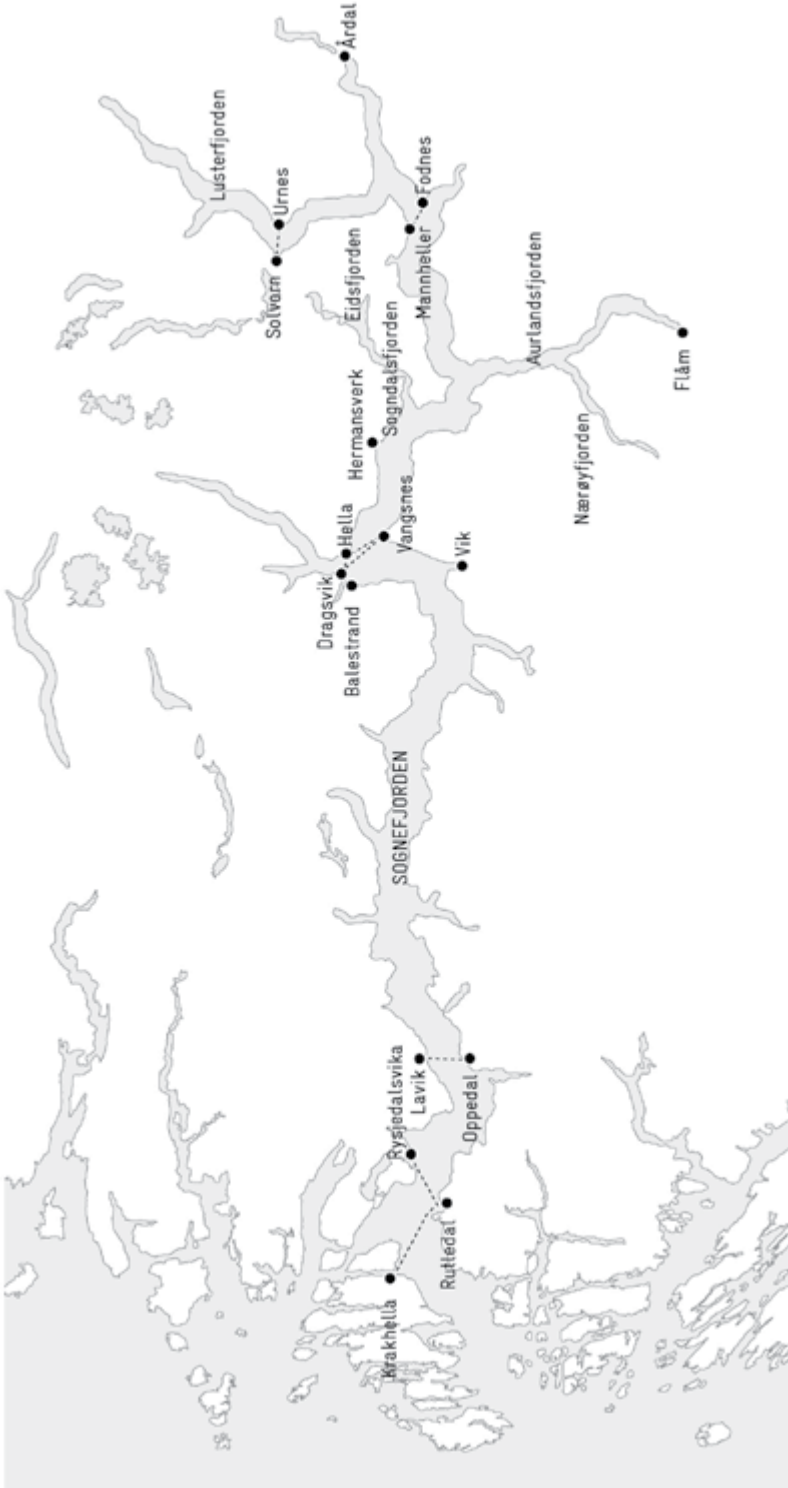
SOGNEFJORDEN 1972

Det mest kjente og omtalte søket etter fremmed ubåt i norsk farvann foregikk i Sognefjorden i 1972. Denne hendelsen har blitt omtalt i flere sammenhenger, blant annet i *Norsk forsvarshistorie* (Børresen, Gjeseth & Tamnes 2004, 43–44) og boken om Oslo-klassefregatter (Børresen et al. 2007, 170–173). Operasjonen varte 12.–29. november. En rekke norske marinefartøyer deltok i søket i ulike tidsbolker innenfor denne perioden. Blant disse var fire fregatter, et større antall MTBer og flere ubåter. Det ble også hele tiden satt inn Orion-fly og et helikopter på visuelt søk. 19. november og de neste tre dagene ble operasjonen under ledelse av sjef KNM *Trondheim*, kommandørkaptein Bjarne Grimstvedt, også understøttet av to britiske antiubåthelikoptre av typen Sea King med nedsenkbar sonar. 1. fregattdivisjon bestående av KNM *Stavanger* og KNM *Oslo*, som oppholdt seg på øvelse i Nordsjøen med Stanavforlant, Natos stående marinestyrke for Atlanterhavet, ble også anmodet avgitt mot slutten av søkeoperasjonen. 1. fregattdivisjon ankom Sognefjorden om kvelden 24. november. Disse fartøyene var aktivt med til jakten på ukjent ubåt formelt ble avsluttet den 29. november. Søndag 26. november ble 2. fregattdivisjon med KNM *Trondheim* og KNM *Narvik* trukket ut, og sjef 1. fregattdivisjon, kommandørkaptein Tore Lerring, overtok som OTC (Grimstvedt 2005).

Utgangspunktet for operasjonen var at en mann fra Vangnes i Sogn, en søndag ettermiddag i november 1972 oppdaget i kikkert det han mente var et periskop fra en ubåt på vei inn fjorden. Han ringte straks til en av naboene for å få hans bekreftelse på det han så. Da naboen kikket ut over sjøen for å kontrollere det oppringeren fortalte om, oppfattet også han at det var en ubåt de iakttok. Det samme gjorde flere andre familiemedlemmer som kom til og observerte objektet på fjorden. Etter at de hadde konstatert at dette trolig var en ubåt, ringte de lensmannen som tok kontakt med Sjøforsvaret, og operasjonen var i gang (Magnus 2010).

I 1972 møtte og intervjuet Grimstvedt de to som først hadde sett den uidentifiserte gjenstanden og som hadde meldt fra. Begge hadde seilt til sjøs og hevdet å ha sett ubåter tidligere, både på overflaten og på periskopdybde. De hadde iaktatt i kikkert en svakt konisk, sementfarget gjenstand med diameter på 40–50 cm som stakk opp fra sjøen i en høyde av 50–100 cm. Sylindere roterte sakte. I tillegg hadde de sett en slags hekkbølge rundt 300 meter i akterkant av gjenstanden, som ble observert i en avstand fra 0,5 til 1,5 nautiske mil. Grimstvedt fikk et godt inntrykk av de tidligere sjømennene. I tillegg

KART OVER SOGNEFJORDEN

til observasjonene til de første melderne kom det senere, da ubåtjakten var i gang og ble kjent, inn en rapport fra en iakttaker som tidligere hadde sett det som kunne være en ubåt lengre ute i fjorden. Tidspunktet for denne observasjonen, og avstanden til Vangsnes der de to mennene senere så periskopet, stemte godt med farten en neddykket, konvensjonell sovjetisk ubåt ble antatt å benytte under gjennomføring av denne type inntregninger. Operasjonen som fant sted i Hardangerfjorden to år tidligere, hadde styrket tiltroen til slike vurderinger etter at KNM *Sleipner*, på grunnlag av denne type forutsetninger om fart under neddykket seilas, fikk kontakt der ubåten var beregnet å være.

Det ble tidlig knyttet sterke følelser til operasjonen i Sognefjorden. Forsvarets overkommando fastslo nemlig kategorisk i november 1972 at “[d]et har vært en fremmed ubåt i Sognefjorden”. Forsvarsministeren fulgte opp med å uttale at “[a]v hensyn til menneskets liv, sparte vi ubåten” (Andreassen 2001). På den andre siden var mange involverte både i Sjøforsvaret og Forsvarets sentrale analysemiljø på feltet enten overbevist om at observasjonene ikke var ubåt, eller at en slik konklusjon var usikker. Mange som hadde deltatt i søkeoperasjonen, følte seg tilsidesatt. De anså at det ikke var grunnlag for så sikre konklusjoner og bombastiske utsagn.

“Ubåtsøket som forblir tåkelagt” (Andreassen) var tittelen på en artikkel om hendelsen i Aftenposten i 2001, som viste at det ikke hadde skjedd noen ny avklaring i saken. Det gikk også fram at kontreadmiral Grimstvedt la stor vekt på at fregattene etter ankomsten til Sognefjorden oppdaget en opphopning av drivgods i det aktuelle området (Andreassen 2001). Denne ansamlingen besto blant annet av en tømmerstokk som fløt vertikalt og et mindre jernfat. Da Grimstvedt som leder for operasjonen i 1972 rapporterte dette til sjøkommandøren, forventet han faktisk at operasjonen ville bli avsluttet (Grimstvedt 2005). I sin upubliserte beretning om tiden i Marinen forteller Grimstvedt dessuten at han senere hadde fått støtte for sitt syn om at det ikke var noen ubåt i Sognefjorden fra ledende hold i Etterretningsstaben.

Som i Hardangerfjorden i 1970 var sonarforholdene meget vanskelige også i Sognefjorden. Det var et termisk sjikt i fjorden som varierte fra ca. 10 ned til 30 meters dybde. Det markante skillet i vannmassens tetthet umuliggjorde effektiv oppdagelse av ubåter på større dybder enn denne “overflateputen” med de skrogmonterte sonarene fregattene var utstyrte med. I tillegg var sonarbesetningene uøvde, selv om kompetansenivået på et tidlig tidspunkt ble styrket gjennom å tilføre erfarent personell fra KNM Tordenskjold. Særlig i startfasen var det imidlertid en stor svakhet at menneskene nettopp var kommet om bord på 2. fregattdivisjon. Etterklangsnivået i fjorden var også høyt, med støy fra skipsmotorer og propeller samt kjølvann fra ferger og annen skipstrafikk, inkludert fra hurtiggående båter som pressefolk og nysgjerrige benyttet. Alt dette forstyrret og gjorde forholdene vanskelige for sonaroperatørene. Noen av ubåtene patruljerte i tillegg i felt der det var flere fergeleier, og fergene kontinuerlig krysset fjorden fram og tilbake. Dessuten ble det under denne leteaksjonen tydelig demonstrert at falske ekko kan virke troverdige under slike oseanografiske og topografiske forhold og narre selv erfarne

operatører, blant dem de profesjonelle sonaroperatørene på de britiske Sea King antiubåthelikoptrene.

Den første av to slike hendelser skjedde mandag 20. november ved 11-tiden. Da fikk et av de to Sea King helikoptrene kontakt på sonar i Aurlandsfjorden ved innløpet til Nærøyfjorden. Etter kort tid ble kontakten klassifisert som mulig ubåt på nivå 3. Da slo KNM *Trondheim* klart skip og kastet fem håndgranater, signalet som startet prosedyren for å varsle en eventuell ubåt om å gi seg til kjenne. Helikoptret holdt kontakten som nå trakk inn over fjorden. Det var ingen tegn på reaksjon fra noen ubåt. Deretter iverksatte Grimstvedt trinn to av gjeldende prosedyre som skulle advare den mulige ubåten ytterligere og beordre den til å dykke opp. Fregatten slapp en synkemine like nord for innløpet til fjordarmen. Helikoptret var fortsatt i kontakt, og flyveren ble anmodet om å dirigere KNM *Trondheim* inn mot og over kontakten. Fartøyet hadde ekkoloddet på i tillegg til at det opererte egne sonarer. Da helikoptret meldte fra at fregatten var på topp av ekkoet, hadde fartøyet fortsatt ingen kontakt. Forklaringen var understøttet av tetthetsmålinger som KNM *Trondheim* foretok, at fjordvannet som strømte ut fra Nærøyfjorden som en elv, dannet et vertikalt sjikt mot fjordvannet i Aurlandsfjorden i en dybde på 10-15 meter. Det var denne bevegelige vannmassen som helikoptret hadde "pinget" på og som både ga kurs og fart med sammenfallende dopplereffekt.

Den andre gangen var det falske ekkoet av en helt annen karakter. Helikoptrene søkte om formiddagen den 22. november i Sogndalsfjorden, da et av dem fikk kontakt i den trange Eidsfjorden. Det lave luftspennet ved innløpet til Sogndalsfjorden gjorde det vanskelig for fregatten å komme inn, men ved å seile kloss inntil land greide KNM *Trondheim* å passere. Derimot hadde fartøyet ingen mulighet for å gå inn i Eidsfjorden. I stedet for å bruke synkemine valgte skipssjefen derfor denne gangen å skyte et enkelt-skudd med antiubåtraketten Terne. Grimstvedt rapporterte at det var lite sannsynlig at denne kontakten var en ubåt, noe etteranalysen ga ham rett i. Ekkoet viste seg å være en utrangert buss som lå på fjordbunnen.

En spesiell hendelse utenfor Hermansverk kvelden før førte også til at fregatten droppet en synkemine som varsel. Omkring kl. 21.30 den 21. november observerte mannskaper både fra KNM *Kjapp*, som lå til kai på stedet, og fra KNM *Trondheim*, som opererte i fjorden ca. tre nautiske mil unna, at det ble skutt opp fem røde raketter. Peilingene til punktet for oppskytingen av nødrakettene indikerte at dette trolig skjedde i en posisjon i fjorden omtrent 3-400 meter syd av kaien i Hermansverk. Sivile, som også iakttok hendelsen herfra, bemerket at de ikke hørte skudd og at rakettene kom rett opp fra fjorden. Fregatten økte farten og satte kursen mot oppskytningsstedet. Samtidig inntok fartøyet kl. 21.43 klart skip posisjoner. Knappt fem minutter senere gikk fem håndgranater i vannet. Parallelt underrettet skipssjefen operativ myndighet og den lokale lensmannen om at det snart ville bli droppet en synkemine. Den sistnevnte ble bedt om å underrette sykehuset og innbyggere om at det ville bli et kraftig smell. Minen gikk over bord kl. 22.11 og eksploderte bare 400 meter fra land, noe som gjorde at befolkningen merket rystel-

sene godt. Blant annet forårsaket eksplosjonen at kinolerretet falt ned mens den lokale bygdekinoen viste en krigsfilm. KNM *Trondheim* søkte etter ubåt i vel en time i området, deretter en time til vestover mot Vik, men uten å få kontakt. Det hadde nå blitt onsdag 22. november, og kl. 00.15 dreiet fregatten på østlig kurs mot Årdalsfjorden. Resten av natten avpatroljerte fregatten farvannet mellom Årdal og Vik.

Denne episoden var svært spesiell. Gitt at peilingene til stedet for oppskytingen var korrekte, var det vanskelig å tro at en MTB og en fregatt på så korte avstander ikke ville ha sett et overflatefartøy på radar. En mulig forklaring kunne være at raketten ble skutt opp fra land eller fra en ubåt. Siden ingen norske ubåter var i området, måtte det eventuelt være den antatte krenkeren som fyrte av nødsignalene. I 2012 kom den korrekte forklaringen fram i dagen. Den 27. november meldte NRK Sogn og Fjordane om at lokale ungdommer sto for oppskytingen som foregikk fra land. På grunn av omfanget av oppstyret som nødsignalene den gangen forårsaket, våget de ikke å fortelle hva de hadde gjort (Grimeland og Gryti 2012).

Gjennomgangen av de rapportene som kom inn fra lokalbefolkningen, viser en rekke gode observasjoner og beskrivelser av aktivitetene til egne ubåter. Noe som derimot har vært lite omtalt og vektlagt, men som tydelig går fram av evalueringen, er at det i tidsrommet 13.-23. november kom inn flere troverdige meldinger om ubåtobservasjoner fra ulike steder i Lusterfjorden. Den 23. november ble det i tillegg skutt opp to raketter fra utløpet av Aurlandsfjorden – en gul og en grønn. Oppskytingen så ut til å komme fra fjellsiden, men en undersøkelse med helikopter neste morgen avdekket ingen spor i snøen i det aktuelle området. Det går ikke fram av det tilgjengelige materialet at det under operasjonen ble droppet sonarbøyer i Lusterfjorden for å følge opp meldingene som kom inn om mulig ukjent ubåt.

Senere kom det også fram andre indikasjoner som *kunne* stamme fra en fremmed ubåt. KNM *Sklinna* fikk om natten fredag 24. november en hydrofonkontakt som ble holdt i fire minutter og klassifisert som mulig elektromotor. Kontakten varte for kort tid til at den kunne evalueres med sikkerhet, men den erfarne skipssjefen som selv lyttet på kontakten, opplevde at det var en reell kontakt. Aktiv sonar ble ikke benyttet. Grimstvedts vurdering var imidlertid at det sannsynligvis var reflektert støy fra den betydelige skipstrafikken i området (Grimstvedt 2005), men apparatet på land vurderte det annerledes og mente det var en *sannsynlig* ubåt. Samme kveld holdt et Orion-fly en kontakt i 21 minutter. Denne kontakten ble klassifisert som mulig ubåt med konfidensnivå tre (Komsjøsør 1973).

I mappen over Sognefjord-hendelsen i Forsvarets overkommandos bortsettingsarkiv var også denne episoden knyttet til den rutinemessige utseilingen av ubåter fra Østersjøen. Fra 1966 fulgte de et skjematisk opplegg der de var på patrulje i en periode på i snitt 26 dager mellom ut- og innpassering. I tilknytning til Sognefjord-søket skjedde det et brudd i dette mønstret. Den aktuelle ubåten som utpasserte 7. november, returnerte nemlig ikke som forventet til danske farvann for innpassering.²¹ Derimot ble det

etter Sognefjord-operasjonen et tre måneders opphold før neste utseiling fant sted. Etter hendelsen ble forøvrig en sovjetisk ubåt oppdaget utenfor Nord-Norge på et tidspunkt som i utseilt distanse kunne passe med søkeoperasjonen i Sognefjorden.

Forsvarssjefen kjente selvsagt godt til hendelsene både i Ofotfjorden og Hardangerfjorden i 1970, så vel som utseilingsmønsteret av ubåtene fra Østersjøen som ivaretok patruljen ved Malin Head. Det er derfor rimelig å anta at general Zeiner-Gundersen antok at det var overveiende sannsynlig at det hadde vært en fremmed ubåt av denne kategorien i Sognefjorden. Han vektla dessuten, minst like sterkt som forgjengeren Hauger Johannessen, viktigheten for Forsvaret av å opprettholde kystbefolkningens tillit og samarbeidswilje. Generalmajor Reidar Torp som på dette tidspunktet var sjef for E-staben, bekreftet i en samtale høsten 2007 at Zeiner-Gundersen var svært opptatt av dette spørsmålet. Det er heller ikke utenkelig, men lite sannsynlig, at den øverste ledelsen ut over dette hadde tilgang på opplysninger som var så sensitive at de ikke ble tatt med i bakgrunns materialet da etteranalysene pågikk.

Et annet kjent forhold er at senere viseadmiral Rolf E. Pedersen kort tid etter Sognefjord-affæren var på et møte i Napoli. Det uvanlige skjedde at sjefen til hans amerikanske kollega ba om å få møte Pedersen. Denne kontreadmiralen var tilknyttet ubåtoperasjoner innenfor den amerikanske marinens Europa-kommando. Admiralen viste seg å være svært interessert i å høre om jakten på den fremmede undervannsbåten i Sognefjorden. Han forklarte at amerikanerne i tilknytning til hendelsen hadde hatt "radio intercept" fra kommunikasjon mellom en sender i Moskva og en ubåt "in the Sognefjord area". Det kunne indikere at radioforbindelsen mellom ubåten og den militære ledelsen i Moskva ble prøvet ut (Pedersen 2006). Et slikt oppdrag sammenfaller forøvrig godt med admiral Holthes analyse av mulige sovjetiske motiver for ubåtkrenkelser (Terjesen, Kristiansen & Gjelsten 2010, 418).

Videre er det på bakgrunn av analysen av operasjonen i Hardangerfjorden i 1970 vanskelig å være skråsikker på at ikke en erfaren ubåtsjef også kunne tatt seg uoppgaget ut av Sognefjorden under de rådende sonarforholdene. Det er indikasjoner på at ledelsesapparatet på norsk side, inkludert operasjonsledelsen, overvurderte ytelsene av egne sensorer under de rådende muligheter for deteksjon med sjikt og bakgrunnsstøy. Dessuten kunne ubåten ha trukket seg ut fjorden i en tidlig fase. FFIs analyse av de akustiske forholdene konkluderte for øvrig med at "... med de sonaranlegg som (er) installert i våre overflatefartøyer var det små muligheter for å lokalisere en undervannsbåt som utnyttet de oseanografiske forhold i Sognefjorden i november 1972".

Dessuten var området ved Vangsnes et naturlig sted å bruke periskop for navigasjonsformål for en ubåt som trengte inn, siden retningen på fjorden her gjør en markant sving. På tross av at sogningene rapporterte nøyaktig og troverdig om norske ubåter, var dette ikke til hinder for at tilsvarende meldinger om andre, ukjente undervannsfarkoster ble tillagt liten vekt – også av dem som sto for etteranalysene. Det hadde den gang heller ikke kommet fram noen troverdig forklaring på hvem som kunne ha skutt opp nødraket-

tene tilsynelatende fra en posisjon ute i fjorden der det ikke var noe overflatefartøy. Det var derfor en reel mulighet for at en ubåt kunne være oppskytingsplattformen. Hvis operasjonsledelsen eller analyseteamet trodde at det opererte en fremmed ubåt i fjorden, hva skulle i så fall være grunnlaget for å overse dette alternativet, selv om vi nå vet at raketene ble skutt opp fra land? Det var også et moment i saken at den sovjetiske forsvarsattachéen reiste til Sognefjord-området tidligere samme høst, noe enkelte den gang knyttet til rakettoppskytingene. Andre vurderte raketene som bevisste forsøk på å latterliggjøre hele operasjonen. Ifølge NRK Sogn og Fjordane hadde ungdommene som sto bak ikke slike motiver, men handlet i tankeløshet, uten å koble oppskytingen til ubåttjakten.

Den etterretningsmessige analysen konkluderte med følgende:

En fremmed u-båt har operert i Sognefjorden i tiden 12-24 nov 72. Muligheten er tilstede for at den er sovjetisk, i så fall sannsynligvis fra Østersjøen. Den usikkerhet som foreligger i det generelle ubåtbilde i det aktuelle tidsrom gjør det imidlertid ikke mulig å fastslå dette (FO 1973).

Det virker som utgangspunktet for denne slutningen var at forsvarsledelsen vurderte de innledende visuelle observasjonene ved Vangsnes, inkludert meldingen som kom inn senere om iakttakelsen lengre ute i fjorden i Balestrandområdet, som svært troverdige og derfor representerte en *sannsynlig ubåt*. Den utseilte distanse mellom observasjonene, samt det at flere så objektet ved Vangsnes, understøttet denne slutningen. Dersom det hadde vært en erfaren marineoffiser som hadde identifisert gjenstanden på vei inn fjorden som ubåt, kunne klassifiseringen blitt *sikker ubåt*.

Forsvarssjefen la trolig vekt på at observasjonen og utseilingen av den forventede Malin Head-patroljen foregikk i samme tidsrom. De første observasjonene stemte tidsmessig godt overens med at inntrengeren kunne være denne ubåten. Det faktum at fartøyet ikke dukket opp i det forventede patroljefeltet, styrket denne antakelsen. Det gjorde også bruddet i det mangeårige mønsteret for ut- og innseilinger fra Østersjøen, som gjorde et opphold på tre måneder i etterkant av Sognefjord-operasjonen. Etteranalysen framhevet dessuten at flere av observasjonene i Lusterfjorden var pålitelige meldinger om *mulig ubåt* som samlet ga et troverdig bilde at det i perioden fra 13. til 21. eller 23. november kunne ha oppholdt seg en fremmed ubåt i denne fjorden. Det var trolig en del av bakteppet for at forsvarsledelsen vurderte hydrofonkontakten til KNM *Sklinna* kl. 03.10 den 24. november til å være *sannsynlig ubåt*, mens den lokale, taktiske ledelsen evaluerte den til å være reflektert støy fra overflatefartøy og dermed *ikke ubåt*. Når vi i tillegg vet hvor viktig det var for forsvarssjefen å gå tydelig ut for å sikre kystbefolkningens støtte, er det både forståelig og rimelig at han fant å kunne konkludere med *sikker ubåt*.

På den andre siden er det heller ikke vanskelig, på grunnlag av de opplysningene som har framkommet, å forstå at en nøktern, skeptisk analytiker reagerer på en høyere klassifisering enn *sannsynlig ubåt* for tilfellet Sognefjorden. Det som imidlertid kan være

vanskeligere å forstå, er at noen med stor overbevisning kan hevde at de er sikre på at det *ikke* var noen fremmed ubåt i fjorden den gangen. Gitt erfaringene fra egne øvelser, resultatet av søkeoperasjonen i Hardangerfjorden i november 1970 kombinert med FFIs slutning om de manglende mulighetene for å oppdage en ubåt ved hjelp av skrogmontert sonar som trengte ut på dybder større enn 30 meter i Sognefjorden i 1972, hva kan faktagrunnlaget være for å trekke en så bastant slutning?

I et internt notat i Forsvarsdepartementet datert 15. oktober 1973 som analyserte de foreliggende fakta og vurderte innhentede erfaringer, ble hendelsens hovedtrekk oppsummert slik:

Overkommandoens utredninger/analyser bekrefter at det var en fremmed ubåt i Sognefjorden i tiden 12–24 nov 72. Konklusjonen bygger i første rekke på KNM SKLINNA's hydrofonkontakt 24 nov kl 0310, og på det generelle etterretningsmessige bilde av sovjetiske ubåters seilingsprogram og på troverdigheten av motatte meldinger fra sivilbefolkningen. Om identiteten sies ikke mer enn at muligheten er tilstede for at ubåten var sovjetisk.

Det antas at motivet/hensikten bak fremmede ubåters krenkelser av norsk sjøterritorium primært har vært å skaffe opplysninger for å vurdere om undervannsmiljøet egner seg for, i visse perioder, å spre og skjule ubåter, og om man fra slike steder kan avfyre strategiske raketter mot mål i USA. Analysen konstaterer at undervannsmiljøet i Sognefjorden er meget gunstig for å spre og skjule ubåter (FO 1973).

TØFFERE LINJE I SUNNHORDLAND 1983

Det viktigste resultatet av Sognefjord-operasjonen var at prosedyrene for søk etter uidentifisert ubåt ble endret. I det nye direktivet ble territorialfarvannet delt i tre, og det ble knyttet et eget sett med ROE til hver av sonene. Sonene var delt opp i tre: 1) de ytre farvann utenfor grunnlinjene – sjøterritoriet, 2) indre åpent farvann og 3) indre lukket farvann. Etter forhåndsordre fra øverstkommanderende i landsdelen kunne en fremmed ubåt i indre lukket farvann angripes uten forvarsel. I de to øvrige sonene var varsel nødvendig før våpen ble brukt, men reglene ble forenklet i forhold til tidligere bestemmelser også i disse sjøområdene. Oppdraget forble imidlertid å bringe ubåten opp til overflaten med "formålstjenelige" våpen, noe som oftest var, og er, en umulig oppgave. Våpenbruk ville med stor sannsynlighet senke ubåten. De strenge begrensningene for bruk av torpedo var et uttrykk for det. Det er likevel sannsynlig at endringen av prosedyrene la grunnlaget for at den neste søkeoperasjonen, i Sunnhordland, fra 27. april til 6. mai 1983, ble mer aggressiv enn tidligere jakter på fremmed ubåt (Børresen et al. 2007, 173). Under selve operasjonen supplerte og skjerpet for øvrig regjeringen den 29. april gjeldende ROE, noe som ytterligere stimulerte til aktiv bruk av våpen. Et utdrag av myndighetenes begrunnelse for å tillate det var formulert på følgende måte:

Dersom man får nye kontakter med en mulig ubåt, brukes våpen med sikte på å tvinge den opp til overflaten til tross for fare for at ubåten kan gå tapt.

Dersom en eventuell ubåt ikke frivillig kommer til overflaten, må det være den stat som har beordret sin ubåt på et folkerettsstridig tokt inn på et annet lands territorium som må bære ansvaret om ubåten blir skadet eller ødelegges og menneskeliv skulle gå tapt.

.....

Dersom en eventuell ubåt forsøker å unnsnippe og det ellers ikke er mulig å forhindre flukt, vil norske myndigheter som et siste forsvarstiltak tillate bruk av alle tilgjengelige stridsmidler (Danielsen-rapporten 1983, 10).

Søket i Sunnhordland ble satt i gang etter at noen lokale dykkere med bakgrunn som marinejegere, iakttok det de mente var et ubåttårn i Husnesfjorden utenfor Leirvik på Stord. En korvett, to ubåter og et Orion-fly var på plass og startet letingen etter fremmed ubåt allerede samme ettermiddag, onsdag 27. april. KNM *Oslo*, med orlogskaptein Helge W. Nordberg som sjef, ankom neste dag og tok kommando over operasjonen. Allerede samme kveld oppnådde fregatten kontakt i Klosterfjorden og skjøt en ternerakettkett mot målet. På lørdag 29. (samme dag som ROE ble endret) og søndag 30. april fikk fregattene sonarkontakter både i Skånevikfjorden ved Halsnøy og i Klosterfjorden. Søndagen gjennomførte KNM *Oslo* flere angrep mot kontakter klassifisert som mulig ubåt i Skånevikfjorden. Fartøyet skjøt til sammen 10 terneraketter og slapp en synkemine. Samme kveld fyrte KNM *Stavanger*, som hadde sluttet seg til operasjonen, terneraketter i Klosterfjorden. Neste ettermiddag og kveld utførte KNM *Oslo* og et Orion-fly igjen angrep i området Skånevikfjorden. Fregatten skjøt fulle salver med terneraketter, til sammen 12 stykker. I tillegg droppet fartøyet en synkemine, mens det maritime patruljeflyet slapp tre. Den påfølgende dagen, om kvelden 2. mai, angrep et Orion-fly en kontakt i Selbjørnsfjorden med to synkeminer. Det var siste gangen det ble brukt våpen under operasjonen. Da søket ble avsluttet i den påfølgende uke, var det imidlertid ikke mulig med sikkerhet å fastslå at det hadde vært en fremmed ubåt i området (Børresen et al. 2007, 173; Danielsen-rapporten 1983, 6).

Analysen av operasjonen resulterte i forslag til justeringer av ordlyden i direktivet for å klargjøre reglene for anvendelse av våpen for å bringe en ubåt opp. Det ble også anbefalt å vurdere bruk av øvelsestorpedoer, eventuelt med redusert sprengladning. Ellers ble begrensningene av de skrogmonterte sonarene nok en gang påpekt, sammen med behovet for å bedre deteksjonsevnen i det kompliserte akustiske miljøet vannmassene i fjordene representerer. Det tidligere forslaget om anskaffelse av variabel dybdesonar til fregattene ble gjentatt. I tillegg ble det foreslått å montere nedsenkbar sonar på Kystvaktens helikoptre. Fregattene fikk senere det anbefalte deteksjonsutstyret, mens Lynx-helikoptrene ikke fikk slike sensorer (Danielsen-rapporten 1983, IV-VII).

OPPSUMMERING

I de fem hendelsene oppfyller observasjonen i Andfjorden 1970 alle kriteriene for klassifisering som *sikker ubåt*. Karakterene av iakttakelsene av fremmed ubåt i Ytre Ofotfjord, først av en Widerøe flyver og noe senere av KNM *Skolpens* sjef og nestkommanderende, gjør at det ikke er vanskelig å slutte seg til konklusjonen om at det med sikkerhet også opererte en ukjent inntrenger i Ofotfjorden. Det samme kan sies om indisekjeden som ble dannet utfra observasjonene i Hardangerfjorden i november samme år. Den førte til konklusjonen *sikker ubåt*, på tross av at de formelle kriteriene heller ikke denne gangen var oppfylt fullt ut. Det ville de imidlertid ha vært om det i stedet for fergeskipperen var en erfaren marineoffiser som hadde iakttatt den oppdykkede ubåten ved Ystenes.

Derimot kan det ut fra de formelle kriteriene være vanskelig å akseptere en høyere klassifisering enn *sannsynlig ubåt* i Sognefjorden 1972 og Sunnhordland 1983. Men da må vi ha i mente, slik Kibsgaard så tydelig understreket, at denne klassifiseringen er meget nær *sikker ubåt*. Det innebærer normalt en sannsynlighet på mer enn 90 prosent for at *sannsynlig ubåt* blir resultatet av en vurdering i et slikt tilfelle. Det avgjørende momentet er hvilken vekt som blir tillagt visuelle observasjoner gjort av ikke-militære iakttakere. Vi har i denne studien på flere ulike måter dokumentert at kystbefolkningen gjennomgående er meget troverdige observatører av det som skjer på fjorden. Følgelig kan klassifiseringen *sikker ubåt* sies å være rimelig både i Sognefjorden 1972 og Sunnhordland 1983, men en slik konklusjon bygger på noe større usikkerhet enn klassifiseringen av de tidlige hendelsene. Gitt de krevende sonarforholdene i norske fjorder, som i høy grad favoriserer en erfaren ubåtsjef, er det på den andre siden svært vanskelig på et faktabasert grunnlag å argumentere for at det *ikke* kan ha vært en ukjent krenker som har operert i fjordene også i disse tilfellene.

Episodene i Ofotfjorden og Andfjorden sommeren 1970 viste dessuten at minst to fremmede ubåter opererte i norsk territorialfarvann i det samme området samtidig. Samme høst kom det også inn troverdige meldinger om ubåt i Hardangerfjorden fra flere uavhengige iakttakere som observerte samme objekt samtidig ved Røyrvik 26. november. Disse iakttakelsene sammenfalt imidlertid ikke i tid med den antatte utseilingsruten til inntrengeren, som i ettertid ble klassifisert som *sikker ubåt*. En mulig forklaring kan være at det også denne gangen var minst to ubåter i området. Videre konkluderte Danielsen-utvalget med at det var *overveiende sannsynlig* at det opererte en ukjent ubåt i fjordene i Sunnhordland i 1983.

Min vurdering er at denne gjennomgangen har styrket antakelsen om at fremmede ubåter har operert uhjemlet i norsk territorialfarvann i de fleste tilfellene jeg har behandlet. Spørsmålene om i hvilket omfang dette har pågått og hvem krenkerne har vært, er det derimot vanskeligere å gi et sikkert svar på. Hovedtyngden av indikasjonene tyder imidlertid på at det var sovjetiske ubåter som med stor sannsynlighet gjennomførte langt de fleste uhjemlede inntrengninger i norsk territorialfarvann.

Krenkelser av fremmede ubåter – en realitet

MOTIVER FOR SKJULT UBÅTAKTIVITET

Den kalde krigen mellom supermaktene og deres ideologiske blokker representerte en grunnleggende strid mellom to ulike samfunnssyn og systemer. Selv om krigshandlingene foregikk via stedfortredere, og hovedaktørene ikke var i direkte væpnet konflikt seg i mellom, var den ideologiske kampen altomfattende og dyptgående. Når en tar utgangspunkt i en slik forståelse av det sikkerhetspolitiske nivået, framstår det som logisk at hovedaktørene opererte ubåter i norske fjorder for å forberede bruken av disse farvanene i krig. I en kald krig er innhenting av informasjon gjennom etterretning og spionasje sentrale aktiviteter. Ubåten med sin evne til å operere i skjul er et særlig velegnet redskap for slik virksomhet, selv om også overflatefartøyer kan være utstyrt for og godt egnet til for eksempel å samle inn oseanografiske data eller som plattformer for å transportere og operere miniubåter.

For aktører innenfor maktapparatene hos supermaktene og andre nasjoner med stormaktstradisjoner kunne derfor denne type operasjoner framstå som naturlige og selvfølgelig, selv om det ytre sett var fredstid. Det kunne innebære forestillinger og forventninger om statlig atferd som ikke nødvendigvis alltid sammenfalt verken med folkemeningen i nordiske land eller synspunktene og vurderingene til representanter for skandinaviske statsorganer eller andre samfunnsaktører. Svensk tvs intervjuer med Caspar Weinberger, tidligere amerikansk forsvarsminister og Sir Keith Speed, forhenværende britisk marineminister, kan synes å bekrefte en slik antakelse (Gustafsson 2010, vedlegg 5 og 6). Begge stilte seg noe forundret til, og hadde til dels vansker med å skjønne, vinklingen på enkelte av spørsmålene fra journalisten, noe som kan bety at de på noen områder hadde en helt annen grunnleggende forståelse av virkeligheten enn intervjueren. Den begrensede tilgangen på relevante opplysninger om ubåtoperasjoner under

den kalde krigen, og det strenge hemmeligholdet som fortsatt preger området i de fleste land inkludert Norge, indikerer at det selv i dag er et politisk og strategisk sensitivt felt. Det faller naturlig å tenke seg at det kan komme av at aktiviteter som foregikk den gang, fortsatt kan være kontroversielle, og følgelig belastende for de berørte statene, om alle sider ved denne virksomheten ble offentlig kjent. I tillegg kommer et vedvarende behov for å beskytte de etterretningsmessige metodene og kildene, noe som kan kreve fortsatt høy gradering.

Etter at Nato-alliansen fra 1967 innførte den nye strategien som fikk navnet fleksibel respons, forandret den militære verdien av norsk territorium seg gradvis fra å være av perifer betydning til å bli et strategisk brennpunkt fra slutten av 1970-tallet. Tomteverdien av norske havner og flyplasser økte ytterligere i tiden fram mot midten av 1980-årene, da amerikanerne introduserte og iverksatte sin framskutte marinestrategi. Muligheten for baser i Norge i krig var derfor ikke bare viktig for sovjeterne, men i høyeste grad også sentral for alliansen og amerikanerne, noe de viste i første halvdel av 1980-tallet ved fram til og med 1985 å operere hangarskip i Vestfjorden.

Behovet for framskutt forsvar av ubåtbastionene og sjøkontroll i Øst-Atlanteren gjorde at det var av største betydning for Sovjetunionen og dens marine å kunne operere fra ubåtbaser og flyplasser på norskekysten. Sovjeterne planla derfor et overraskende, kuppet angrep mot Norge ganske likt det tyske overfallet i 1940 (Gustafsson 2010, 306, 310–311). Planen sammenfalt for øvrig godt med admiral Holthes analyse fra 1973, der han påpekte sovjeternes behov for spredning av Nordflåtens kampfartøyer og utseiling av ubåter fra Østersjøen, noe kontroll av norskekysten gav gode muligheter for.

Videre planla både amerikanerne og franskmennene rundt 1960 fyringsposisjoner for sine strategiske ubåter på norskekysten. Årsaken var at rekkeviddene til de ballistiske rakettene den gang var begrenset. Hvorvidt de reelle deployeringene når de senere startet medførte krenkinger av norsk territorialfarvann eller seilas i lukket farvann, forblir uavklart. Derimot er det sannsynlig at slike ubåter benyttet sjømerker på norskekysten til optisk kontroll av egen posisjon i tiden før treghtsnavigering og muligheten for observasjoner basert på satellittsystemer gjorde denne typen posisjonsbestemmelser overflødige.

At briter og franskmenn opererte ubåter i norske farvann under andre verdenskrig, kan tale for at de fortsatte med slike inntregninger, kort og godt fordi de ønsket å vedlikeholde kompetansen til å kunne seile neddykket i norske fjorder. Jeg har kommet over noen få indikasjoner på at allierte ubåter kan ha operert på norskekysten, spesielt i området Vestfjorden, men dokumentasjonen er så vidt usikker at slik aktivitet ikke på noen måte kan fastslås med sikkerhet. Det er imidlertid lite som tyder på at dette var noe som foregikk hyppig, eventuelt var det sporadiske oppdrag knyttet til spesifikke formål eller hendelser. I enkelte situasjoner framsto imidlertid en slik forklaring noen ganger som en aktuell mulighet ut fra de fakta som framkom.

Sovjetunionen opererte også ubåter i norsk innaskjærs farvann under andre verdenskrig med godt resultat. Det er derfor meget sannsynlig at Nordflåten hadde ambisjoner

om å vedlikeholde og videreutvikle denne kunnskapen i etterkrigstiden. Den økende strategiske verdien av norsk territorium for sovjetisk sjø- og luftmakt fra 1960-årene svekket neppe sovjeternes motivasjon til å sikre seg de operative fordelene ved å kunne opprette framskutte baser på norskekysten.

General Gustafsson har også redegjort for bruken av de sovjetiske spetsnaz-styrkene i ulike konflikter, som i Tsjekkoslovakia i 1968 og i Kabul i 1979. Han påpeker at spesialavdelingene spilte en avgjørende rolle i disse kuppangrepene, en angrepsform Sovjetunionens lederskap tydeligvis hadde en forkjærlighet for. Admiral Holthe anga behovet for farvannsundersøkelser og innhenting av oseanografiske data som de mest sannsynlige motiver for sovjetiske ubåtoperasjoner i norske fjorder og kystfarvann. Ved å skaffe til veie nødvendig kunnskap om lokale forhold, kunne sovjeterne legge planer for hvor Nordflåtens verksteds- og depotskip raskt skulle kunne etablere framskutte ubåtbaser. Andre kilder angir at alternative oppdrag kunne være å sette i land eller hente grupper av spetsnaz-soldater som utførte rekognosering. Formålet med dette kunne være å forberede framtidige sabotasjeaksjoner mot utpekte sivile og militære installasjoner, som viktige flyplasser, havner, fergeleier, radar- eller sambandsanlegg, samt likvidering av nøkkelpersonell. Når det ikke er krig, representerer slike operasjoner alltid en høy politisk risiko. På den andre siden er deler av norskekysten tynt befolket med spredt bebyggelse. Muligheten for å bli oppdaget er derfor normalt liten for en inntrenger. Noe kan imidlertid gå galt, slik det gjorde for den sovjetiske ubåten av Whiskey-klassen som høsten 1981 grunnstøtte i den svenske skjærgården ved innløpet til hovedbasen for Marinen ved Karlskrona. Selv om hendelsen var en tydelig påminnelse om risikoen slike operasjoner representerer, viste episoden også at det tok flere timer før ubåten ble oppdaget. Uansett kunne betydningen av denne typen oppdrag under den kalde krigen for enkelte stater ha rettferdiggjort risikoen, inkludert muligheten for å bli avslørt. Det ville utvilsomt ha gitt spesialsoldatene mye verdifull og relevant trening. Det kan være at et norsk småstatsperspektiv blir et for begrenset utgangspunkt for realistisk å kunne foreta en vurdering av en stormakts motiver og vilje til å ta risiko i slike sammenhenger.

Det virker lite trolig at allierte mariner hadde det samme behovet for farvannsundersøkelser som den sovjetiske marinen. De deltok hyppig i Natos øvelsesvirksomhet i norske fjorder og kystfarvann, samt hadde tilgang på resultatene av de oseanografiske undersøkelser som forgikk i regi av Nato-gruppen for militær oseanografi – MILOC. Denne faggruppen samarbeidet med oseanografiske miljøer både ved FFI og norske universiteter om å samle inn informasjon om temperatur, saltgehalt og andre relevante forhold som bestemmer sonarforholdene i aktuelle farvann på norskekysten. Når øvelser eller operasjoner pågikk, kunne dagsaktuelle målinger av tetthetsfordelingen i vannmassen kombineres med tidligere innsamlede oseanografiske data fra området på samme årstid. De ga et solid grunnlag for å beregne sannsynlige deteksjonsavstander på sonar, og under øvelser eller operasjoner et godt bilde av mulighetene for å oppdage en ubåt som eksempelvis truet en konvoi eller som det ble jaktet på av andre årsaker.

Under den kalde krigen hadde Sovjetunionen de største behovene og de sterkeste motivene for å operere undervannsfarkoster uhjemlet i norsk territorialfarvann. Én måte å tolke stormaktperspektivene på kan være at det på mange måter ville framstå som mer oppsiktsvekkende om slike inntrengninger av sovjetiske ubåter *ikke* skjedde under den kalde krigen enn at denne type aktivitet faktisk pågikk. På den andre siden indikerer drøftingen at det heller ikke er grunnlag for helt bastant å avvise at enkelte av de allierte stormaktene av operative årsaker eller “gammel vane” fra tid til annen også kan ha trengt inn i norske fjorder med ubåter uten klarering fra norske myndigheter. Derimot vurderer jeg at tyskere, nederlendere, svensker eller dansker, som alle hadde fysisk kapasitet til å gjennomføre slike inntrengninger, manglet motiver som kunne forsvare å ta en slik risiko. Jeg har ansett sannsynligheten til å være så liten at jeg ikke har vurdert ubåter fra disse nasjonene å være blant de potensielle krenkerne.

FREMMEDE UBÅTER I NORSK TERRITORIALFARVANN

Denne studien har dokumentert ut over rimelig tvil at ukjent ubåttaktivitet har funnet sted i norsk territorialfarvann i hele etterkrigstiden. Vi vet blant annet fra saken mot spionen Selmer Nilsen at sovjeterne benyttet ubåter til å holde kontakten med ham. Videre har vi sett at britiske ubåter som deltok i stay behind-operasjoner, seilte uten offisiell godkjenning fra den ansvarlige klareringsinstans, kun etter avtale gjennom alternative kanaler som det involverte fagmiljøet i Norge ivaretok. Ubåter på slike oppdrag kunne dermed fremstå som uhjemlede inntrengere, ikke bare for kystbefolkningen, men også for de militære myndighetene. På grunn av hemmeligholdet rundt denne typen aktivitet var de operative sjefene normalt ikke informert om at øvelser var på gang. Det virker videre sannsynlig at tilsvarende klareringsprosedyrer kan ha vært benyttet i forkant av de større Nato-øvelsene, når ubåter brakte inn spesialstyrker før de øvrige deltakerne ankom norske farvann. Formålet var i så fall å skape rammer for realistisk trening.

Påvisningen av vedvarende uhjemlet aktivitet av fremmede ubåter bygger i det alt vesentlige på iakttakelser og rapporter fra kystbefolkningen og de som bruker kysten yrkesmessig i det daglige. En rekke påviste forhold og fakta knyttet til slike observasjoner og meldinger har vist at denne befolkningsgruppen er meget pålitelige iakttakere av det som skjer på sjøen. En viktig grunn er at de kjenner og er fortrolige med de lokale forholdene og har et klart bilde av den vanlige ferdselen og aktiviteten på fjorden og i skipsleia. Befolkningen som lever ved og arbeider i kystfarvannene reagerer kun når noe avviker fra normalmønstret. Studiens gjennomgang og analyse av meldinger om observasjoner av *kjente* – egne og allierte ubåter – dokumenterer kystbefolkningens velutviklede kompetanse til å iakttå og rapportere svært nøyaktig om det fartøylene foretok seg. Det ble også bekreftet gjennom egne tokt som norske sjømilitære myndigheter gjennomførte for å teste verdien av slike meldinger. Det er derfor grunn til å anta at de som bodde og virket på kysten var troverdige når de rapporterte ukjente undervannsfarkoster i aktivitet.

Jeg har i vurderingen av troverdighet lagt spesiell vekt på at det i perioden 1985–89

i Nord-Norge ble ført nøyaktig oversikt over *alle* innkomne meldinger om ukjente gjenstander som iakttakerne antok var ubåt. Det viste seg da at mer enn halvparten var egne og kjente allierte fartøyer – altså *sikre ubåter*. Videre har jeg lent meg på admiral Folke Hauger Johannessens analyser og det forholdet at antallet rapporter, stikk i strid med hans forventninger, *gikk ned* etter at han som forsvarssjef senhøstes 1966 besluttet å gå ut på Dagsrevyen med informasjon om fremmed ubåttaktivitet i lukket, norsk farvann. Det er imidlertid sannsynlig at den sterke økningen i innmeldte observasjoner dette året skjedde fordi det i november 1965 var et lengre tv-program om ubåtoperasjoner på norskekysten, noe som trolig påvirket holdningene til en del av seerne og senket terskelen deres for å melde fra. Resultatet av sendingen ble derfor at en større andel enn før kontaktet lensmann eller sjømiliter myndighet om forhold og gjenstander på sjøen de oppfattet kunne være ubåttaktivitet. Seilasene som sjøkommandøren i Nord-Norge gjennomførte på midten av 1970-tallet for å teste kystbefolkningens troverdighet viste nemlig at ikke alle meldte fra til myndighetene om det de så.

GRUNNER FOR IKKE Å RAPPORTERE OM UBÅTTAKTIVITET

Det kunne være ulike årsaker til at kystbefolkningen lot være å melde fra når de så periskop eller observerte annen undervannsaktivitet på 1960-tallet. For det første kunne muligheten for ikke å bli trodd eller å bli gjenstand for latter, på linje med dem som rapporterte om UFOer, være tenkelige grunner. For det andre synes det rimelig å anta at kritiske holdninger og ladede karakteristikk i omtalen av dem som rapporterte om ubått hendelser, var en medvirkende grunn til at noen vegret seg for å stå fram med det de hadde sett. For det tredje kunne observatørene være engstelige for å bli opphavs menn til igangsetting av store, resultatløse leteaksjoner. I neste omgang kunne følgene av det være forsterket mistro og ubehagelige beskyldninger om grunnløs og upålitelig rapportering (ØKN 68, vedlegg 7).

Videre viser oversiktene over meldinger om mulige inntrengninger av fremmede ubåter at slike krenkelsers forekom hyppigere i fire geografiske områder på kysten enn andre steder: Øst-Finnmark, Troms med Andfjorden, Vestfjorden/Ofoten-bassenget og fjordene på Vestlandet fra Sogn til Ryfylke. I disse farvannene pågikk også de største søkeoperasjonene. Det var dessuten her de fleste hendelser skjedde som resulterte i klassifiseringene *sikker* eller *sannsynlig ubåt*.

Svar på tilsendte spørreskjemaer fra ledende sjøoffiserer, samt framstillinger og kommentarer til ulike rapporter om søkeoperasjoner og enkelte meldinger om ubåttobservasjoner, ga innblikk i interessante reaksjoner. Det var klare indikasjoner på at mange av dem som mottok, analyserte og vurderte denne type hendelser, bevisst eller ubevisst

hadde en skeptisk grunnholdning til at uhjemlede inntrengninger av ubåter forekom, i hvert fall i større omfang. Denne gruppen av skeptikere innbefattet blant andre mange sjøkommandører, en kategori sjefer som var sentrale bidragsytere når en melding om ukjent ubåttaktivitet skulle klassifiseres. Det er imidlertid sannsynlig at virkningen av denne holdningen ble dempet av at det var de etterretningsansvarlige, med sin bredere tilgang på relevant informasjon, som fastsatte den endelige klassifiseringen av en rapport om uidentifisert undervannsaktivitet.

Kun i et relativt lite antall av de innmeldte tilfellene satte militære myndigheter i gang søkeoperasjoner med fartøyer og fly godt utstyrt til å finne ubåter. Forklaringen var at slike søkemidler sjelden var på plass i det aktuelle området de gangene uhjemlede inntrengninger ble oppdaget og rapportert. Når slike behov oppsto, var kapasiteter vanligvis kun tilgjengelige langt unna observasjonsstedet. I de tilfellene det var mulig å starte søk med kapable antiubåttmidler, satt likevel krenkeren med de beste kortene på hånden på grunn av sonarforholdene i norsk innaskjærs farvann. Alt peker derfor i retning av at det statistiske materialet gir en mer nøktern framstilling av antallet ubåttkrenkelser enn realitetene skulle tilsi. De fleste ubåtene opererte høyst sannsynlig i skjul, noe som hindret at de ble iakttatt, selv om de var til stede. Når noen likevel ble oppdaget, eller i enkelte tilfeller av ukjente årsaker kanskje viste seg fram, medførte de fordelaktige miljøforholdene at ubåten allikevel uten unntak unnslopp. Fordi norske myndigheter sjelden med sikkerhet kunne få verifisert at det var en ubåt det ble jaktet på, ble hendelsene trolig ofte klassifisert for lavt.

Når kystbefolkningen melder fra om ubåter norske myndigheter kjenner til, er rapportene meget nøyaktige og troverdige, og det samme vil utvilsomt gjelde når de iakttar fremmede ubåter. Det er likevel trolig kun et fåtall som blir oppdaget på tross av denne årvåkenheten, siden det er overveiende sannsynlig at inntrengerne opererer i løynd når de krenker norske farvann. Det er derfor rimelig å slutte at kun en mindre del av den aktiviteten ukjente undervannsfarkoster gjennomførte, ble avdekket. Det er vanskelig å spore noen refleksjoner på sjømilitært hold, unntatt hos admiral Holthe, som kan tyde på at det den gang var noen utbredt erkjennelse eller bevissthet blant sjøoffiserer om at det kunne være situasjonen. Det igjen kan indikere at få av dem hadde noen særlig tro på at slike krenkelser kunne vitne om rutinemessige operasjoner av fremmede ubåter. Uansett vil omfanget av slike hendelser forbli ukjent fordi det berodde på tilfeldigheter hvor mange uhjemlede inntrengninger som ble oppdaget og rapportert. Det er derfor sannsynlig at professor Tamnes traff spikeren på hodet da han i siste bind av *Norsk utenrikspolitikks historie* konstaterte at "De krenkelser som ble registrert, utgjorde trolig bare toppen av isfjellet" (Tamnes 1997, 41).

HVEM HAR STÅTT BAK KRENKINGENE?

Jeg har i denne studien argumentert for og avgrenset mulige krenkere til å være Sovjetunionen, senere Russland, eventuelt også Polen, foruten de allierte sjømaktene USA, Storbritannia og Frankrike. Jeg har også redegjort for hvilke begrunnelser disse statene kan tenkes å ha hatt for ulovlig å operere ubåter i norsk territorialfarvann. En analyse av faktiske kapasiteter og operasjonsmønster for disse statenes ubåter har, i tillegg til vurderingen av motiver, dannet utgangspunkt for å peke på dem som de mest aktuelle bak uhjemlede inntrengninger.

Analysene indikerer at sovjetmarinens konvensjonelle ubåter med stor sannsynlighet har forårsaket langt de fleste meldinger om fremmed ubåt på norskekysten. Rapportene om slik aktivitet i vestnorske fjorder var således nærmest uten unntak knyttet opp til utseilinger av ubåter fra Østersjøflåten, som i en årrekke rutinemessig ivaretok den såkalte Malin Head-patroljen vest av de britiske øyer. Ulike forhold og hendelser pekte dessuten mot at sovjetiske angrepsubåter av konvensjonell type fra Nordflåten jevnlig opererte i fjordene i Finnmark, blant annet for å holde kontakten med sovjetiske agenter. De korte avstandene bidro til at disse fjordene også kunne være ideelle øvelsesområder for spesialstyrker, blant annet for trening på bruk av miniubåter. Derimot er det ingen kjente indikasjoner som tilsier at sovjetiske strategiske eller reaktordrevne angrepsubåter opererte i norske kystfarvann, selv om sovjeterne kanskje hadde til hensikt å skjule denne typen fartøy i fjordene i krig.

Når det gjelder de amerikanske Polaris-ubåtene i perioden rundt 1960 og franske strategiske ubåter, planla begge mariner å avfyre rakettene disse ubåtene førte fra posisjoner på norskekysten. Detaljer om det eksakte operasjonsmønsteret forblir ukjent, men ulike kilder peker på at en hovedregel for deployeringer av amerikanske "boomers" på patrulje har vært at de skal unngå å seile i innestengte farvann, det som på engelsk betegnes *confined waters*. Videre ble en fransk ubåt fotografert av et Orion-fly på norskekysten høsten 1970. En akustisk signatur av en ubåtkontakt tatt opp dagen før viste seg å passe med dette fartøyet. Det ble for øvrig ikke opplyst om ubåten var i norsk sjøterritorium, verken da lydopptaket skjedde eller da den ble fotografert. Det framgikk heller ikke om den hadde konvensjonelt maskineri, eller om den var atomdrevet (Riste og Moland 1997, 238). Videre har det ikke kommet fram opplysninger som tilsier at britiske atomdrevne, strategiske ubåter har benyttet seg av norske farvann.

Det har derimot britenes konvensjonelle ubåter gjort. Under en øvelse midt på 1970-tallet ble en slik oppdaget i Rogalandsfjordene sammen med en norsk skøyte knyttet til stay behind-organisasjonen. På grunn av behovet for hemmelighold var denne ubåten ikke klarert gjennom ordinære kanaler. De berørte sjømilitære myndighetene som ikke visste at slik trening pågikk, oppfattet derfor at den oppholdt seg ulovlig i norsk territorialfarvann. Dette viste at slike avvik fra vanlige prosedyrer innebar en fare for at allierte ubåter i slike situasjoner framsto som krenkere.

Ulike, men vanskelig etterprøvbare, opplysninger fra forskjellige kilder kan tyde på at

allierte ubåter ut over å delta i slike øvelser tidvis også seilte i norske farvann uten tillatelse. Så langt det tilgjengelige kildematerialet reflekterer det som skjedde, synes de likevel å ha vært relativt sjeldne hendelser. Selv om det i noen tilfeller forekommer beskrivelser av tårn, periskop og radarantenner, har slik informasjon fra observasjoner gjennomgående blitt benyttet forsiktig. I analysene til rapportene jeg har hatt adgang til har det i liten grad vært forsøkt å trekke klare konklusjoner om krenkerens nasjonalitet på grunnlag av denne type opplysninger.

Det er videre et faktum at kun et fåtall dokumenter om iakttakelser av hendelser på dette feltet er avgradert og tilgjengelig fra perioden etter 1960. Hemmeligholdet rundt observasjoner av ukjente ubåter tyder på at aktivitet på dette området fortsatt er følsomt. Forklaringen kan være at det, i tillegg til behovet for å beskytte etterretningsmessige kilder og metoder, fortsatt kan belaste forholdet mellom Norge og andre stater dersom det blir bekreftet offentlig at noen av dem faktisk opererte ubåter i løynd i norsk territorialfarvann.

En annen mulig forklaring på tilbakeholdenheten kan være at denne type inntrengninger fortsatt foregår. Selv om antallet meldinger om fremmed ubåttaktivitet avtok drastisk etter 1990, mottok hovedkvarteret i Nord-Norge likevel 17 meldinger om kjente egne og allierte ubåter i perioden 1995–2000, samt 18 som ble klassifisert som uidentifiserte *mulige eller sannsynlige ubåter* (Terjesen, Kristiansen & Gjelsten 2010, 517). På bakgrunn av påliteligheten til tidligere innkomne rapporter i Nord-Norge indikerer det at et betydelig antall av observasjonene også med stor sannsynlighet er reelle. For tiden etter tusenårsskiftet har det ikke vært mulig å framskaffe tilsvarende statistikk.

Konklusjoner

Grunnstøtingen av den sovjetiske Whiskey-klasse ubåten i oktober 1981 ved innløpet til marinebasen i Karlskrona ga et håndfast bevis for krenkelse av svensk territorialfarvann. Som vi har sett, har Norge ikke tilsvarende ugjendrivelige vitnemål å legge fram. Ufullstendige registreringer av innkomne meldinger, spesielt av rapporter om egne og kjente allierte fartøyer, medfører at datagrunnlaget, og det tilhørende statistiske materialet, i lange perioder har vært mangelfullt. Likevel har vi tilstrekkelig dokumentasjon til å fastslå med stor sikkerhet at fremmede ubåter gjentatte ganger har operert ulovlig i norske fjorder. Derimot er det vanskelig å si noe sikkert om hyppigheten av krenkelsene, siden en ubåts fremste egenskap er å være til stede, men usynlig. Det er derfor tilfeldig hva som blir oppdaget og dermed sannsynlig at kun en brøkdel av slik uhjemlet aktivitet har blitt avdekket.

En vurdering av potensielle krenkeres antatte motiver, kjente kapasiteter, registrerte operasjonsmønstre og aktuelle opplysninger om den enkelte hendelse som kom inn, peker mot at konvensjonelle, sovjetiske ubåter trolig sto for de fleste krenkingene. Det er i samsvar med den vanlige oppfatningen i Norge under den kalde krigen. På den andre siden har det også framkommet opplysninger som gjør det vanskelig helt å avskrive at de allierte sjømaktene USA, Storbritannia og Frankrike fra tid til annen kan ha seilt ubåter uten klarering i norsk innaskjærs farvann. Således anga flere russiske kilder på 1960-tallet at amerikanske strategiske ubåter patruljerte utenfor Lofoten og planla avfyrringsposisjoner i fjordene innenfor. Innkomne rapporter om ukjent aktivitet av fremmede ubåter også etter den kalde krigens slutt, indikerer at inntrengninger fortsatt kan pågå.

Mangelen på fotografiske bevis eller annen form for udiskutable vitnemål, medfører trolig at enkelte vil fortsette å tvile på eller benekte at fremmede ubåter har operert i norske fjorder. Dette fraværet av ugjendrivelige fakta sammen med ufullstendig statistikk åpner dermed opp for skjønsmessige vurderinger. Det som imidlertid er hevet over diskusjon, er at undervannsmiljøet og sonarforholdene i norsk innaskjærs kystfarvann i meget stor grad favoriserer ubåttaktivitet. Det er derfor vanskelig å finne faglige argumenter som

understøtter en kategorisk påstand om at det *ikke* var fremmede ubåter i fjordene da de store søkeoperasjonene pågikk under den kalde krigen, inkludert i Sognefjorden i 1972. En erfaren ubåtsjef kunne uten store vansker ha foretatt en uttregning med minimal sjanse for å bli oppdaget under de forholdene som rådet. Under den kalde krigen viste norske ubåtsjefer gang på gang under øvelser at dette både var mulig og gjennomførbart.

NOTER

- 1 Admiralen bygget sin slutning blant annet på at amerikanerne på 1960-tallet insisterte på at Saclant skulle ha ubåtfelt helt opp i de norske fjæresteinene.
- 2 Nilsen bygger i tillegg til arkivmaterialet på en artikkel i USN *Proceedings* (Suggs 1986)
- 3 Tamnes refererer til en studie utført av Arleigh Buke, senere CNO – sjef for US Navy, utført i 1953.
- 4 Dette ble bekreftet av de russiske forsvarsplanleggere som deltok på "Kald krig"-konferansen i regi av Institutt for forsvarsstudier i Bodo i august 2007.
- 5 General Fredrik Bull-Hanssen har bekreftet at denne hendelsen fant sted.
- 6 Samtaler med flere tidligere forsvarssjefer og forsvarskommandosjefer kan indikere at forsvarssjefene ble informert om disse øvelsene, øverstkommanderende om enkelte, men ikke alle. Det siste har ved ulike anledninger skapt farlige situasjoner der "blue-on-blue" i verste fall kunne blitt resultatet.
- 7 Bygger på innspill og intervjuer med tidligere ubåtoffiserer.
- 8 Søkesonar: Sender lydenergi i en sektor som kan dekke opptil 360 grader. Angrepssonar: Konsentrerer utsendelsen av lydenergi i en bestemt retning i form av en smal stråle – en "beam".
- 9 Rules of engagement (ROE) ges till högre förbandschefer och innehåller politiska direktiv, bemyndiganden, råd och instruktioner. ROE är det grundläggande mediet där de politiska gränserna för att använda militärt våld är definierade och innehåller allmänna politiska råd och direktiv på förbudna och tillåtna handlingar (Werner 2010, 346). Översatt fra definisjon i *The British Maritime Doctrine* (2004).
- 10 Den tilsynelatende endringen i frekvens eller bølgelengde av en bølge [her en lydbølge] som registreres av en observator som beveger seg relativt til [eller fra] bølgens kilde (wikipedia.com)
- 11 Forfatteren opplevde selv at det ble fortalt om denne hendelsen.
- 12 De aller fleste spurte gir uttrykk for et slikt syn i skriftlige svar på et spørreskjema som mellom annet omhandler dette. Andre sjefer, herunder for E-tjenesten, tenderer mot den samme grunnholdningen.
- 13 Confidence level i Nato-terminologien.
- 14 Programmet som dekket markeringen av at det var 25 år siden søkene etter fremmede ubåter i den svenske skjærgården pågikk, ga ekstra grunnlag for å reflektere rundt dette.
- 15 Bygger på innspill og samtaler fra en rekke kilder, spesielt kontreadmiralene Ole Kr. Thomesen, Egil J. Eikanger og Kjell A. Prytz.
- 16 Forfatteren var møteleder og har i en årrekke referert til admirals vurderinger ved denne anledningen.
- 17 Resultatet av søk i NRKs fjernsynsbase etter program/innslag om fremmede ubåter i norske farvann. Kringkastingsarkivet, Nasjonalbiblioteket, Mo i Rana.
- 18 Tilbakemelding fra Knut Berteussen som søkte i FKNs arkiv sommeren 2007.
- 19 OTC - Officer in tactical command – er Nato-terminologi for en offiser som fører taktisk kommando over en gruppe krigsskip (en flåtestyrke) som opererer sammen som en kamporganisasjon eller stridsgruppe under én felles ledelse. Antall fartøyer i en slik styrke kan variere som en funksjon av oppdragets art eller avhengig av hvilke enheter som er tilgjengelige.
- 20 Vedlegg 4 var sjef KNM *Skolpens* rapport. Bygger i tillegg på innspill fra pensjonert flaggkommandør Thor Johansen og vernepliktig kapteinløytnant Per Rosengren.
- 21 Forsvarets overkommandos bortsetningsarkiv. Egen mappe over Sognefjord-saken. Ubåten ble for øvrig ikke skikkelig identifisert pga dårlig sikt, men det er likevel nevnt at den med sikkerhet ikke var polsk, men sovjetisk.

Kilder

INTERVJUER, SAMTALER OG INNSPILL

BRULAND, BJØRN.

2005. Kontreadmiral, tidligere kontorsjef i Operasjonsstaben i Forsvarets overkommando. Skriftlig innspill til forfatteren, april.

BØRRESEN, JACOB.

2006. Flaggkommandør, tidligere ubåtsjef. Intervjuet av forfatteren via e-post, april og desember.

EIKANGER, EGIL J.

2006. Kontreadmiral, tidligere ubåtsjef. Intervjuet av forfatteren, oktober.

GUNDERSEN, HANS B.

1988. Viseadmiral. Intervjuet av professor Rolf Tamnes, september

HELSETH, ROBERT

2005. Viseadmiral, tidligere sjøkommandør. Intervjuet av forfatteren, desember.

NILSEN, FRED A.

2007. Kommandørkaptein, etterretningsoffiser. Intervjuet av forfatteren, august.

PEDERSEN, ROLF E.

2006. Viseadmiral, tidligere generalinspektør og sjøkommandør. Intervjuet av forfatteren via e-post, januar.

RIST, JENS.

2007. Kommandørkaptein, pensjonert etterretningsoffiser. Intervjuet av forfatteren, august.

THOMESSEN, OLE KR.

2006. Kontreadmiral, tidligere ubåtsjef. Intervjuet av forfatteren via e-post, februar.

KONFERANSE

INSTITUTT FOR FORSVARSSTUDIER.

2007. Politico-Military Assesments on the Northern Flank 1975-1989. Oral History Workshop by IFS and PHP. Konferanse, Bodø 20.-21. august.

PUBLISERTE DOKUMENTER

DANIELSEN-RAPPORTEN.

1983. *Analyse av operasjonen i Sunnhordland 27. apri -6. mai 1983*, rapport fra arbeidsgruppe, 12. august.

UPUBLISERTE DOKUMENTER

CNO (CHIEF OF NAVAL OPERATIONS).

1957. *Introduction of the fleet ballistic missile into service*. Naval Warfare Analysis Group. Study no. 1, 30. januar.

FO (FORSVARETS OVERKOMMANDO).

1985. Forsvarets overkommandos skriv om meldinger om ubåtlignende gjenstander og ubåtsøk i perioden 1975-1985 datert 16. august.

---. 1973. Dokumentsamlingen *Fremmede ubåter i norske farvann. Analyse av tilfellet Sognefjorden*. Forsvarets overkommandos bortsettingsarkiv.

---. 1971. Oppsummeringsnotat utarbeidet i Forsvarets overkommando av søkeoperasjonen i Hardangerfjorden november 1970 datert 26. januar.

FKN (FORSVARSKOMMANDO NORD-NORGE)

1986. Notat FKN 1986. SAK: OBSERVASJONER AV U/I OBJEKT I PERIODEN FRA 1.1.48 TIL 1.12.86. ESSTAB NR H27/86.

---. 1983. Forsvarskommando Nord-Norges skriv om ubåtlignende gjenstander i kommandoens ansvarsområde 1948-1982. H-165/83/FKN/350 datert 14. januar.

FSJ (FORSVARSSJEFEN).

1972. Forsvarssjefens notat datert 18. desember 1972/116/72/FSJ. Notatet er vedlegg til bilag B "Hensikter/motiver bak krenkelser av norske farvann" i dokumentsamlingen *Fremmede ubåter i norske farvann. Analyse av tilfellet Sognefjorden*. Forsvarets overkommandos bortsettingsarkiv.

GRIMSTVEDT, BJARNE.

2005. Kapittel 11 av hans upubliserte selvbiografi om hans tjenestetid i Sjøforsvaret. Admiralen benyttet følgende kilder som grunnlag for sin fremstilling:

- KNM *Trondheims* loggbok 12.-26. nov. 1972
- Signallogg KNM *Trondheim* 12.-26. nov. 1972
- OTCs (Grimstvedts egen) rapport etter operasjonen

Jeg mottok kopi av dette kapitlet i posten 14. januar 2005. Forutsetningene var å bruke det til referanse for forskning og at dokumentet som sådant ikke skulle offentliggjøres i sin helhet.

KNM SLEIPNER.

1970. KNM *Sleipners* rapport og skipssjefens notater, vedlegg til SKV 1970.

KNM TORDENSKJOLD.

1970. KNM Tordenskjold/SOS/6089/70/422 datert 9. desember.

KOMSJØSØR (KOMMANDØREN FOR SJØSTRIDSKREFTENE I SØR-NORGE).

1971. Kommandøren for sjøstridskreftene i Sør-Norges rapport om ubåtjakten i Hardangerfjorden november/desember 1970 – SJØSØR/14/71/420 datert 6. januar.

MELIEN, TOR JØRGEN.

2012a. Marinens etterretningstjeneste, manus.

SJØSD (SJØFORSVARSKOMMANDO ØSTLANDET).

1973. Sjef sjøforsvarskommando Østlandets notat datert 24.2 1973/SH-3/73.

SKN (SJØFORSVARSKOMMANDO NORD-NORGE).

1970a. Sjøforsvarskommando Nord-Norges rapport etter øvelse Bonnie Days II

SKN/H-687/70/420 datert 11. april.

---. 1970b. Sjøforsvarskommando Nord-Norges rapport om ubåtsøkene i Ofotfjorden og Andfjorden mai/juni – SKN-O/H-1121/70/357 datert 23. juni.

---. 1970c. Sjøforsvarskommando Nord-Norges skriv angående meldinger om antatte fremmede ubåter i nordnorsk sjøområde H-2061/70/SKN-O/357 datert 14. desember.

SKV (SJØFORSVARSKOMMANDO VESTLANDET).

1970. Sjøforsvarskommando Vestlandets rapport om Hardangerfjorden 1970 datert 24. desember.

ØKN (ØVERSTKOMMANDERENDE I NORD-NORGE)

1968. "Meldinger om fremmede ubåter i norske farvann. Diverse rapporter, unormal opptreden av østblokkfartøyer i norske farvann." ØKN-H-645/68/357 datert 20. februar.

MEDIEINNSLAG**ANDREASSEN, THORLEIF.**

2001. "Ubåtsøket som forblir tåkelagt", *Aftenposten* 22. april 2001.

GRIMELAND, PER KRISTIAN OG ANNA GYTRI.

2012. *Står fram med sanninga om dei "raude raketane" – 40 år etter*. NRK Sogn og Fjordane, 26. november. http://nrk.no/nyheter/distrikt/nrk_sogn_og_fjordane/1.8672790.

LANCASTER, JOHN.

1992. U.S., Russian Subs Collide in Arctic. *Washington Post*, 19. februar.

MAGNUS, GUNNAR.

2010. Ubåtjakt. Ingen klar fasit fra Sognefjorden. *Aftenposten Morgen*, 7. oktober.

SVT (SVERIGES TELEVISION).

2007. *Uppdrag granskning. Ubåtar, lögner och ljudband*. 3. oktober.

LITTERATUR**AMUNDSEN, KIRSTEN (RED.)**

1990. *Inside Spetsnaz, Soviet Special Operations. A Critical Analysis*. Novato, Canada: Presidio Press.

BOUREILLE, PATRICK.

2010. La Marine et le fait nucléaire (1945-1972). *Bulletin d'études de la Marine*, årg. 49 (august).

BRATBAK, BJØRN.

2010. Byråsjefen og Sognefjord-ubåten. *Historie*, nr. 3.

---. 2000. Skapte de en myte? *Norsk sjøfartsmuseum. Årbok 1999*. Oslo

---. 1995a. Ubåtkrenkelsene – er det mulig å få fakta på bordet? *Norsk Tidsskrift for Sjøvesen*, nr. 3 (del I).

---. 1995b. Ubåtkrenkelsene – hvor er fakta? *Norsk Tidsskrift for Sjøvesen*, nr. 4 (del II).

---. 1995c. Ubåtkrenkelsene – hvor er fakta? *Norsk Tidsskrift for Sjøvesen* nr. 5 (del III).

BRUZELIUS, NILS.

2007. Near Friendly or Neutral Shores: The Development of the Fleet Ballistic Submarines and US Policy towards Scandinavia, 1957-1963. Licentiatavhandling, Kungliga Tekniska Högskolan, Stockholm.

BØRRESEN, JACOB, GULLOW GJESETH OG ROLF TAMNES.

2004. *Allianseforsvar i endring 1970-2000*. Bind 5 av *Norsk forsvarshistorie*. Bergen: Eide.

BØRRESEN, JACOB, ROALD GJELSTEN, TOM KRISTIANSEN, JOHAN H. LILLEHEIM OG HANS CHR. SMITH-SIVERTSEN.

2007. *Fregatter i storm og stille. Marinens "langskip" 1960-2007*. Bergen: Eide.

GUSTAFSSON, BENGT.

2010. *Sanningen om ubåtsfrågan. Ett försök till analys*. Stockholm: Santérus.

KIBSGAARD, BJØRNAR.

1985. Suverenitetshevdelse og myndighetsutøvelse i norsk sjø- og ressursjurisdiksjonsområde i fred. *Internasjonal Politikk*, temahefte II: 214-215, fotnote 15b.

KLEVBERG, HÅVARD.

2012. "Request tango". 333 skvadron på ubåtjakt – maritime luftoperasjoner i norsk sikkerhetspolitikk. Oslo: Universitetsforlaget

---. 2011. *Maritim luftovervåkning i nord: 333 skvadron i norsk sikkerhetspolitikk*. Doktorgradsavhandling i historie, Universitetet i Oslo.

KNUDSEN, SVEIN AAGE.

2009. *Tilstede og usynlig i 100 år. Ubåtvåpenet 1909–2009*. Bergen: Bodoni.

LINDAAS, OLE A.

1995. Krisehåndtering og kriseforebygging. *NUPI-rapport*, nr. 188.

MELIEN, TOR JØRGEN.

2012b. *Våre hemmelige soldater. Norske spesialstyrker 1940–2012*. Oslo: Spartacus.

MOORES, SIMON & JERKER WIDÉN.

2007. En djärv tes utan empirisk stöd. En källkritisk analys av teorin om Polarisubåtarnas operationer i Skagerak. *Kungl krigsvetenskapsakademiens handlingar och tidsskrift*, nr. 4.

NILSEN, FRED O.

1995. *Sovjetisk ubåtvirksomhet i nord - behov og tradisjoner*. IFS info, nr. 1. Oslo: Institutt for forsvarsstudier.

RISTE, OLAV & ARNFINN MOLAND.

1997. "Strengt hemmelig". *Norsk etterretningsteneste 1945–1970*. Oslo: Universitetsforlaget

SUGGS, ROBERT C.

1986. Soviet Subs in Scandinavia: 1930 to 1945. *US Naval Proceedings* (mars).

SUNDE, HJALMAR, SVERRE DIESEN OG TØNNE HUITFELDT.

1989. *Spetsnaz og Norge*. Forsvarsstudier, nr. 6. Oslo: Institutt for forsvarsstudier.

TAMNES, ROLF.

1997. *Oljealder 1965–1995*. Bind 6 av *Norsk utenrikspolitikkens historie*. Oslo: Universitetsforlaget.

---. 1991. *The United States and the Cold War in the High North*. Oslo: Ad Notam.

TERJESEN, BJØRN, TOM KRISTIANSEN & ROALD GJELSTEN.

2010. *Sjøforsvaret i krig og fred. Langs kysten og på havet i 200 år*. Bergen: Fagbokforlaget.

TUNANDER, OLA.

2007. Spelet under ytan: tekniskbevisning i nationalitetsfrågan för ubåtsoperationen mot Sverige

1982. *Sverige under kalla kriget*. Arbetsrapport, nr. 16, Statsvetenskapliga inst., Göteborgs univ., Göteborg.

---. 2004. *The secret war against Sweden: US and British submarine deception in the 1980s*. Cass series: Naval Policy and History. Portland: Frank Cass

---. 2001. *Hårsfjärden - det hemliga ubåtskriget mot Sverige*. Stockholm: Norstedts.

WERNER, CHRISTOPHER.

2010. *Sjömakt. Teori och praktik*. Stockholm: Försvarshögskolan.